

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

'Met zuiver zijde en katoen': de rol van het middeleeuwse liturgische gewaad in de professionalisering van textielrestauratie

de Groot, E.; Lugtigheid, R.

Publication date

2015

Document Version

Final published version

Published in

Middeleeuwse borduurkunst uit de Nederlanden

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

de Groot, E., & Lugtigheid, R. (2015). 'Met zuiver zijde en katoen': de rol van het middeleeuwse liturgische gewaad in de professionalisering van textielrestauratie. In M. Leeflang, & K. van Schooten (Eds.), *Middeleeuwse borduurkunst uit de Nederlanden* (pp. 71-86). Museum Catharijneconvent/WBooks.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

MET ZUIVERE ZIJDE EN KATOEN

De rol van het middeleeuwse liturgische gewaad in de professio- nalisering van textielrestauratie

em Emmy de Groot en René Lugtigheid

INLEIDING

Voor iemand die opgegroeid is in een consumptie-
maatschappij als de onze is het waarschijnlijk
moeilijk voor te stellen dat kleding gelapt en
gerepareerd wordt totdat er niet veel meer van over
is dan een hoop vodden. En toch was daarvan tot
een eeuw geleden sprake. Kledingstukken werden
vermaakt, gestopt, gerepareerd en gekeerd, zeker als
ze van dure materialen waren gemaakt die nog een
tweede leven konden hebben. Voordat de industri-
ele revolutie goedkope stoffen binnen ieders bereik
bracht, was hergebruik van kleding de gewoonste
zaak van de wereld. Het beroep van oud-kleerkoper
was zelfs respectabel.

De liturgische gewaden die in de rooms-katho-
lieke kerk gebruikt werden, vormden hier geen uit-
zondering op. Misschien konden in een kathedraal
regelmatig nieuwe gewaden aangeschaft worden,
maar dat ging niet altijd op voor een minder draag-
krachtige parochiekerk. Men was daarom zuinig op
de paramenten. Er werden speciale kasten in de
sacristie gemaakt waarin de koorkappen en kazui-
fels bewaard konden worden om ze te beschermen
tegen stof, vuil en schadelijk licht, en zelfs hoezen
en kussens om het kostbare gouddraadborduur-
werk en het zijden fluweel te beschermen (afb. 6.1).¹
Maar door gebruik treedt nu eenmaal slijtage op en
vervuiling valt niet te vermijden. Om de gewaden
de noodzakelijke uitstraling voor de eredienst te
laten behouden was onderhoud en reparatie een
vanzelfsprekende zaak. Ook kwam het voor, zelfs
in een zo traditioneel ingesteld instituut als de kerk,

dat de mode veranderde en men nieuwe gewaden
maakte waarvoor nog goede onderdelen van de
oude werden hergebruikt. In de tentoonstelling en
in deze publicatie zijn daarvan meerdere voorbeel-
den opgenomen (cat. 31, 47, 76). In deze paramenten
is het borduurwerk enkele eeuwen ouder dan de
stof waarvan het gewaad gemaakt is. De praktijk
wijst uit dat maar zeer weinig oude paramenten in
hun originele staat bewaard zijn gebleven. Als er
geld was zal een specialist dit onderhoudswerk uit-
gevoerd hebben, zoals bijvoorbeeld Felix Tax dat
deed. Hij was een professioneel borduurder die in
1510 door de abt van de abdij in Averbode bij het
Belgische Mechelen was aangenomen om, zoals in
zijn contract vermeld staat: '...te repareren, te refor-
meren, te versien, te stoppen, te lappen, te verset-
ten, wel ende loffbarlycke te onderhouden alle de
cappen, casulen, dienrocken (= dalmatieken), sto-
len, manipulen, lappen, altaer clederen ende alle
andere misgewaden ende ornamenten, die der
kercken van Averbode toebehaeren ende aencleven
selen, van jair te jaire, altyt wanneer dat van node
zyn sal.'² Dit citaat geeft duidelijk aan dat onder-
houd aan de liturgische gewaden veelomvattend
was en het nodige verstelwerk inhield. Maar vaker
dan door een professioneel ambachtsman zal het
reparatiewerk uitgevoerd zijn door de koster, zijn
echtgenote of een handige parochiaan. Dat was
waarschijnlijk een meer praktische en financieel
aantrekkelijker oplossing.

In het gunstigste geval is de reparatie niet van
het origineel te onderscheiden, maar helaas is het

De restaurator aan het
werk met een dalmatiek
uit de collectie van Muse-
um Catharijneconvent,
Utrecht, ABM t2093c

resultaat regelmatig minder fraai omdat de fijnheid van het oorspronkelijke borduurwerk niet kon worden geëvenaard (afb. 6.2).

CONSERVERING, RESTAURATIE EN BEHOUD

In dit essay zal uiteengezet worden hoe en met welke intentie dit onderhouds- en reparatiewerk werd uitgevoerd. Het zal duidelijk worden dat de functie die men aan de objecten toekende de behandeling bepaalde. Het middeleeuwse koor-gewaad veranderde in de negentiende eeuw namelijk van een liturgisch gebruiksvoorwerp in een museumstuk. Dit had niet alleen gevolg voor het uiteindelijke visuele resultaat maar ook voor de intensiteit van de behandeling en de waarde die men is gaan toekennen aan oorspronkelijke materialen en stoffen. In de loop van de twintigste eeuw ontwikkelde textielrestauratie zich van een ambacht tot een onderscheidend specialistisch beroep met een eigen, sinds 2007 universitaire, vakopleiding.³ Uit onderzoek naar de restauratie-geschiedenis van het middeleeuws textiel in de collectie van Museum Catharijneconvent blijkt een van de voorlopers van het museum, het

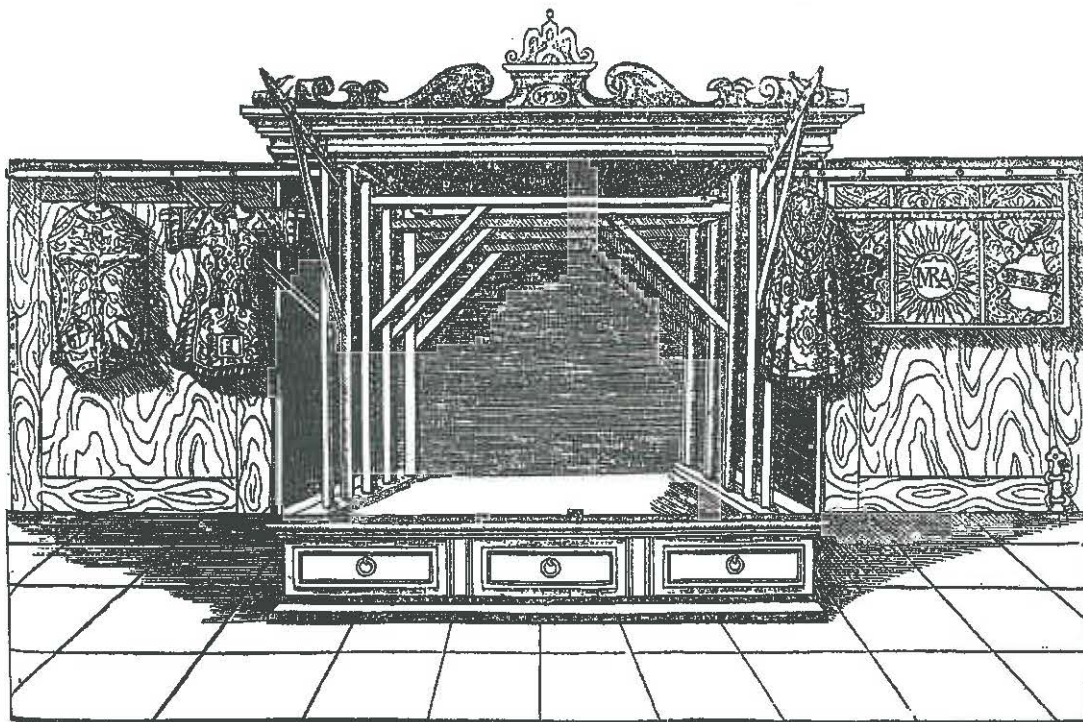
Aartsbisschoppelijk Museum Utrecht (ABM), een belangrijke bijdrage geleverd te hebben aan de ontwikkeling van dit vakgebied in Nederland.

De geschiedenis van de restauratiepraktijk van paramenten kan gemakshalve in drie perioden ingedeeld worden: vanaf het ontstaan tot de negentiende eeuw, de negentiende eeuw, de twintigste eeuw tot heden. In deze laatste fase is het behoud van historische gewaden vooral een museale aan- gelegenheid geworden. Om duidelijk te maken wat het onderhoud precies inhoudt, wordt eerst een korte opsomming gegeven van voorkomende schades.

SCHADE IN MIDDELEEUWSE GEWADEN

De schade die men kan tegenkomen in middel- eeuwse paramenten is onder te verdelen in een aantal typen, afhankelijk van de plaats in het gewaad en het onderdeel, basisstof of versiering. Om met het laatste te beginnen: bij de borduursels treft men vooral schade aan in het zijden borduur- werk. De lichte tinten die voor gezichten en handen werden gebruikt zijn meestal weggesleten, zodat de ondergrond van fijne zijde met daaronder

6.1
Een zeer luxe uitgevoerde paramentenkast uit 1590. De grote kast heeft verschillende beugels, vijf aan elke kant, waaraan de gewaden breeduit kunnen hangen.

6.2 Dit detail laat een niet vakkundig uitgevoerde restauratie van middeleeuws borduurwerk zien. Van de oorspronkelijk zeer verfijnde detaillering in de gezichten is weinig meer over. Kazuifel, Zuid-Nederland, ca. 1530-1550. Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM t2327 (detail)

6.3 Het blauwe zijden borduurwerk is weggesleten. Het grove linnen van de steunlaag is hierdoor duidelijk zichtbaar geworden. Kazuifel, Amsterdam, ca. 1520-1530. Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t5788a (detail)

het grovere linnen steunweefsel zichtbaar wordt (afb. 6.3). Dit wegslijten van het lichte garen en de zijden ondergrond kan veroorzaakt zijn doordat het lichte materiaal gebleekt is om de juiste tint te krijgen. Bleken is een schadelijk proces dat de textielvezel aantast. Donkerbruin is een kleur die meer dan gebruikelijk aan verval onderhevig is. Deze kleur werd vooral in contouren gebruikt en is bij restauraties vaak door nieuw, te donker en te grof materiaal vervangen (afb. 6.4). Voor bruin werd ijzer in het verfbad verwerkt, dat op den duur degradatie van het garen tot gevolg heeft. De ontbrekende contourlijnen zijn meer een esthetisch probleem dan een fundamenteel probleem voor de conditie van het borduurwerk. Een groter probleem vormen de *or nué*, ofwel lazurgedeelten, waarin de in borduurzijde uitgevoerde schaduwpartijen versleten zijn en verdwenen, zodat de gouden draden los komen te liggen (afb. 6.5). De losse metaaldraden kunnen makkelijk in de war raken. Ook is hier sprake van een esthetisch probleem omdat verlies van het schaduwborduurwerk de illusie van perspectief teniet doet.⁴

Zoals gezegd kwam het vaak voor dat de borduurwerken hergebruikt werden als de basisstof versleten of uit de mode was geraakt. Dit gebeurde niet altijd even finzinnig. Soms werd een heiligenfiguur dwars doormidden gesneden als de vorm van het nieuwe kazuifel korter was dan het oorspronkelijke middeleeuwse gewaad, zoals bij het rode kazuifel met Verrijzenis, Geboorte van Christus en diverse heiligen en wapens te zien is (afb. 6.6-7; cat. 47). Als er sprake is van hergebruik van de borduursels is dit meestal goed te zien aan rafelranden langs de borduurwerken die weggewerkt zijn met een dikke rode of zwarte contourdraad of met een opgenaaid koordje (afb. 6.8).

De heiligenfiguren werden apart geborduurd en vervolgens op een fraaie en kostbare basisstof van fluweel of brokaat genaaid. Deze stof werd gemakkelijker vervangen, als ze vies of versleten was of uit de mode was geraakt, dan het kunstzinnige borduurwerk. Daarbij werd de vorm van het gewaad meteen gemoderniseerd. In de loop van de zestiende eeuw versmalde het kazuifel steeds meer, in het bijzonder aan de voorkant op borsthoogte, totdat in de negentiende eeuw de smalste variant van de vorm bereikt werd. Zowel mode als praktische redenen zijn daar de oorzaak van geweest. Bij het versmallen van het kazuifel konden versleten randen en boorden mooi weggewerkt worden, de kazuifelvorm belemmerde minder de bewegingen van de priester en er was minder materiaal nodig. De vorm van de kazuifels op de tentoonstelling en in deze catalogus laat zien dat maar weinig de oorspronkelijke middeleeuwse vorm hebben behouden.

6.4
Bruine borduurgarens zijn vaak verdwenen door degradatie. Ze zijn regelmatig gerestaureerd met nieuw garen dat opvalt door de donkere bruine kleur. Beeldje van een aurifries met Paulus, Holland, ca. 1500-1510. Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM t2121b (detail)

6.5
Het dunne zijden borduurgaren waarmee de gouddraden zijn vastgenaaid is weggesleten, waardoor de metaaldraden los zijn komen te liggen. Dalmatiek, Amsterdam, ca. 1530. Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM t2093c (detail)

De basisstof is vaak op de schouders het meest versleten. Het gewicht van de zware stof en de versieringen hing aan de smalle schouders waardoor de stof op die plaatsen eerder kapot ging. Op sommige plaatsen, vooral op borsthoogte van het kazuifel, is er sprake van meer slijtage dan elders, omdat de priester tijdens de misviering zijn handen in een gebedshouding tegen zijn borst gevouwen houdt en daarbij slijtage in de kwetsbare zijde en het borduurwerk veroorzaakte. Dit is daarmee een indicatie dat het gewaad intensief gebruikt is geweest.

Wat verder opvalt bij de meeste paramenten zijn de talloze naden in de basisstof. Dit heeft twee verklaringen: de weefbreedte voor dergelijke stoffen was smal, soms maar 48 cm breed. Er moesten voor de grotere paramenten meerdere stofbreedtes aan elkaar genaaid worden, wat onvermijdelijk naden geeft. De tweede verklaring is dat men extreem zuinig was met de kostbare materialen. Elk stukje stof werd gebruikt. Het kwam voor dat

in een klein onderdeel als een manipel acht stukjes stof als een patchwork tot een geheel werden genaaid. Dit zal vooral bij hergebruikte stoffen zijn voorgekomen. Naden op zich zijn echter niet altijd een bewijs van hergebruik. Daarvoor moeten meer bewijzen aanwezig zijn, zoals gaatjes van oude stiknaden.

Tot slot kan schade aanwezig zijn in de voering van een parament. Voeringen hebben het meest te lijden onder slijtage en vervuiling. Omdat een voering niet als waardevol onderdeel van een gewaad werd gezien, is deze vaak vervangen bij een opknapbeurt. Zo wijst een katoenen voering op een latere aanpassing en is een linnen of hennep voering die glanzend gekalanderd is of van een vuilafstotende waslaag voorzien, *bougran* genaamd, meestal origineel (afb. 6.9).⁵ Een voering kan daarmee een indicatie zijn voor de oorspronkelijke staat van een parament.

PERIODE I: 'LOFFBARLYCKE TE ONDERHAUDEN'

Paramenten hebben al sinds de Middeleeuwen de belangrijke functie om de eredienst waardig aan te kleden en de heilige handelingen boven het gewone van alledag uit te tillen ter verheffing van de zielen van de gelovigen en ter ere van God en zijn Huis. Het schenken of vererven van kledingstukken om er liturgische gewaden van te maken, was al vanaf het begin gebruikelijk vanwege de kostbaarheid van de materialen. Maar waar mogelijk schafte men nieuwe gewaden aan. Het werd geaccepteerd dat bij minder draagkrachtige parochies of bij minder belangrijke feestdagen eenvoudiger gewaden gebruikt werden, mits netjes en goed onderhouden.

Gebruik betekent onvermijdelijk vervuiling en slijtage. Vieze en versleten gewaden passen niet in de eredienst. Diverse historische bronnen rapporteren over uitgevoerd onderhoud. Zo wordt uit archiefstukken duidelijk dat de koorkap van David van Bourgondië zowel in het tweede als derde kwart van de zestiende eeuw onderhanden is genomen.⁶ Dit reparatiewerk zal zeker zodanig uitgevoerd zijn dat oud en nieuw niet van elkaar te onderscheiden was, een streven dat paste bij de functie en de luxe uitvoering van de gewaden. Een dergelijk resultaat was ook mogelijk omdat in de zestiende eeuw het ambacht van 'het schilderen met de naald' en de lazuurtechniek nog werd gepraktiseerd en de beoefenaars van dit vak waren georganiseerd in gilden die strenge eisen stelden aan de kwaliteit.⁷

Het onderhouden van de ornamenten, zoals paramenten in het verleden werden genoemd, was door de eeuwen heen een regelmatig onderwerp van zorg bij visitaties door bisschoppen aan parochies in hun dioceses. Deze visitaties werden na het Concilie van Trente (1545-1563) nieuw leven ingeblazen om meer controle op naleving van regels en verordeningen te kunnen uitvoeren. Niet alleen werd bij een dergelijk bezoek gecontroleerd of er genoeg gewaden waren met de juiste kleur voor de tijden van het liturgisch jaar, maar ook of die gewaden in een goede staat verkeerden. Paus Benedictus XIV (1675-1758) spreekt zich in 1749 bezorgd uit over de slechte staat waarin de misgewaden er in sommige kerken bijhingen, '...smerig en kapot, totaal onwaardig om bij het heilige mysterie gebruikt te worden'. Kennelijk was dit een reeds lang gehoorde klacht in de hele rooms-katholieke Kerk, want hij citeerde de geleerde kardinaal en pleitbezorger van de besluiten van het Concilie van Trente, Robertus Bellarminus (1542-1621), die al anderhalve eeuw eerder dergelijke problemen had aangekaart. De paus benadrukte vervolgens dat het niet ging om een rijke of kostbare aankleding van een kerk, want dat was niet overal haalbaar.⁸ Hij verwachtte echter wel een waardige en schone aankleding. En dat was volgens hem zelfs in arme kerken te realiseren, een opvatting waardoor ook de staties van de Hollandse Zending zich aangesproken zullen hebben gevoeld.

Dat onderhoud van de liturgische gewaden bij de dagelijkse praktijk in een kerkgebouw gebruike-

6.6
Hergebruik van oud borduurwerk kwam vaak voor. Hier zijn twee verschillende borduurwerken bij een restauratie samengevoegd tot één geheel. Kazuifel, Noord-Nederland, Utrecht?, ca. 1500. Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM t2005 (detail)

6.7
Dit middeleeuwse borduurwerk is op een kazuifel van kleinere vorm genaaid, waardoor het moest worden ingekort. Kazuifel, Amsterdam, ca. 1505-1509. Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM t2004 (detail)

6.8
Het hergebruik van deze heiligenfiguur is te zien aan het rode opgenaaide koordje dat werd gebruikt om de rafelranden aan het oog te onttrekken.
 Kazuifel, Nederrijngedied of Oost-Nederland, eind 15e eeuw. Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM t2012a (detail)

lijk en noodzakelijk was, zal duidelijk zijn. Men voerde dit ongetwijfeld uit naar eer en geweten en met de beste intenties. In de loop van de tijd raakte het middeleeuwse gewaad echter buiten gebruik. Het waren zware en onhandige kledingstukken. Er kwamen moderne stoffen en decoratiestijlen voor in de plaats. In het verlengde van deze ontwikkeling verdween gaandeweg de vakkundigheid om schade in het borduurwerk professioneel te herstellen. De middeleeuwse liturgische gewaden met hun luxueuze borduurwerk en goudbrokaten fluwelen, waarvan in de catalogus talloze voorbeelden te zien zijn, raakten over het algemeen in de loop van de zeventiende eeuw in onbruik.

PERIODE II: VAN GEBRUIKSVORWERP NAAR MUSEAAL OBJECT

In de negentiende eeuw, onder invloed van de hernieuwde belangstelling voor de gotische bouwkunst en middeleeuwse kunst en oudheden, ontstond vanuit verschillende kanten interesse voor middeleeuwse paramenten. Een deel van de belangstelling kwam voort uit de behoefte om een alternatief te bieden voor de inmiddels industrieel vervaardigde stoffen en versieringen, die men ongeïnspireerd en de kerk onwaardig vond. Op basis van middeleeuws textiel werden nieuwe stoffen ontworpen die voor kerkelijk gebruik werden aangevuld met christelijke symbolen.⁹ Daarnaast inspireerde het verfijnde borduurwerk tot navolging, zoals door de Zusters van het Arme Kindje Jezus, een kloostergemeenschap die sinds 1848 in hun klooster in Aken met het borduren van eigen koorgewaden was begonnen. De zusters evenaarden op den duur het middeleeuwse borduurwerk in fijnheid en kunstzinnige vormgeving. In 1878 werd een dependance geopend in het Limburgse Simpelveld onder de naam Huize Loreto. Het had een eigen borduuratelier dat pas in 2011 is gesloten. De zusters kregen grote bekendheid vanwege de kundige restauratie van middeleeuwse gewaden.¹⁰

Daarnaast ontstond er een levendige handel in middeleeuwse stoffen en paramenten vanwege de antiquarische waarde die aan de voorwerpen werd toegekend. Behalve van de in textiel gespecialiseerde handelaren, was er belangstelling van privéverzamelaars, van nieuw opgerichte musea, waaronder het Aartsbisschoppelijk Museum in Utrecht, en vanuit de katholieke kerk zelf. Vooral de laatste partij wilde de oude middeleeuwse gewaden weer in gebruik nemen, wat vaak intensief herstel vereiste. Men schroomde niet om daartoe oude delen van borduurwerk geheel te verwijderen of radicaal over te borduren. Een 'mooi' resultaat en functionaliteit vond men belangrijker dan de historische waarde en de originele staat van de oude paramenten. Veel van het restauratiewerk werd uitgevoerd door paramententeliers en paramentemakers, een beroepsgroep die na de grondwetswijziging van 1848 en het herstel van de Bisschoppelijke Hiërarchie in 1853 enorm in opkomst was.¹¹ De ateliers wilden bovenal een weer bruikbaar liturgisch gewaad maken. Kritiek op deze werkwijze kwam voornamelijk vanuit de hoek van de monumenten-

6.9
Paramenten werden gevoerd met een glad gestreken en soms van een waslaag voorzien linnen weefsel, *bougran* genaamd. De voering kan daarom een aanwijzing geven over de originele staat van een middeleeuws gewaad. Omdat voeringen slijten werden ze bij restauraties vaak vervangen, vanaf de negentiende eeuw meestal door een katoenen voeringstof. *Dalmatiek*, Amsterdam, ca. 1530. Utrecht, Museum Catharijneconvent, ABM t2093d (detail)

zorg. Victor de Stuers (1843-1916), die wordt gezien als de initiator van de Nederlandse monumentenzorg, pleitte voor terughoudendheid en waarschuwde voor te intensieve restauratie en reconstructie van oude paramenten, omdat het door gebrek aan vakkundigheid zelden tot een mooi resultaat leidde. Nog uitgesprokener over dit onderwerp was de kunstenaar en prominent lid van de kunstenaarsvereniging Sint-Lucas, Anton Derkinderen (1859-1925), die naar aanleiding van de *Nationale tentoonstelling van oude kerkelijke kunst* in 1913 in 's-Hertogenbosch schreef dat een deel van het borduurwerk in de tentoongestelde middeleeuwse paramenten door de 'moderne renovatie onherroepelijk vernietigd' was.¹² Op de tentoonstelling hingen diverse middeleeuwse gewaden die ook in de huidige tentoonstelling te zien zijn, waaronder een kazuifel (cat. 70).

Het werd duidelijk dat er inmiddels twee verschillende opvattingen waren over het hoe en waarom van restauratie van oude gewaden, een kerkelijke en een museale benadering. Dit onderscheid werd in 1943 in een handleiding voor kerkelijke monumentenzorg voor het eerst duidelijk op papier gezet. De handleiding is geschreven door de toenmalige conservator van het Aartsbisdomschoppe-lijk Museum, dr. J.J.M. Timmers.¹³ Hoewel zij over alle kerkelijke onroerende goederen handelt, is er in de handleiding ruim aandacht voor historische paramenten en de wijze waarop ze gerestaureerd zouden moeten worden. De methode van restauratie is volgens Timmers afhankelijk van de betekenis die aan het kunstvoorwerp wordt toegekend. Met deze visie was hij zijn tijd ver vooruit. Pas zeventig jaar later is waardebeoordeling een belangrijk weeginstrument geworden voor het museale beleid en de basis waarop keuzes voor restauratiehandelingen

worden gemaakt.¹⁴ Timmers onderscheidde zeven waarden, waarvan drie afhankelijk zijn van wat men tegenwoordig de actuele waarde is gaan noemen en die gebaseerd zijn op de betekenis van het voorwerp in de kerkelijke context.¹⁵ De overige vier waarden hebben te maken met de kunst- en cultuurhistorische waarde van de gewaden. Een kerkelijke ofwel een museale waarde was volgens Timmers bepalend voor het moment waarop een kerkelijk gebruiksvoorwerp aan de eredienst mocht worden onttrokken. Dit laatste was volgens hem het geval bij voorwerpen die nog gaaf waren maar kwetsbaar en een grote oudheidkundige waarde hadden, en bij voorwerpen die in ongerestaureerde staat niet meer goed konden functioneren en door restauratie hun oudheidkundige waarde zouden verliezen. Dit lichtte hij toe aan de hand van een kazuifel dat door een 'obsuur atelier voor kerkelijke kunst' was gerestaureerd. Oorspronkelijk borduurwerk werd daarbij losgetornd en gerepareerd door het met nieuw en 'minderwaardig gouddraad op grondige wijze over te borduren'. Het geheel werd vervolgens op een nieuwe stof genaaid, het oude weefsel verknipt en aan een antiquair verkocht, die er een 'antieke' tafellooper van maakte.¹⁶ Hij sloot zijn verhaal af met de vaststelling dat 'de opdrachtgevers hun waardevol oud bezit kwijt waren en afgescheept werden met een lelijk nieuw kazuifel, dat bovendien in enkele jaren versleten zou zijn'. Moge dit voorbeeld oud en verjaard lijken, dat is het helaas niet. Nog niet zo lang geleden is hetzelfde gebeurd bij een gewaad met middeleeuws borduurwerk in een parochie in Zuid-Holland.

Timmers gaf in zijn handleiding aan dat 'niets van de oude weefsels of de oude passementen en galons verloren mag gaan'. En deze opvatting ligt aan de basis van de ontwikkeling van de moderne textielrestauratie.

PERIODE III: DE PROFESSIONALISERING VAN TEXTIELRESTAURATIE

De professionalisering van het vak textielrestauratie is een proces geweest waarin Nederland pas vanaf het midden van de twintigste eeuw een rol is gaan spelen. Het vak ontwikkelde zich in Europa dankzij een wetenschappelijke benadering die zich afzette tegen het ambachtelijke handwerk van de paramententelers. Men ging onderscheid maken tussen restaureren, dat tot doel heeft het oorspron-

6.10
Albe met langs hals,
mouwen en zoomranden
van goudbrokaat met
ingeweven plant- en dier-
motieven, zogenaamde
albe van Bernulphus,
Sicilië, ca. 1150. Utrecht,
Museum Catharijneconvent,
OKM t91 (geheel en detail)

kelijke uiterlijk van een object terug te krijgen, en conserveren, waarbij het vertragen van het vervalproces en het behoud van zo veel mogelijk oorspronkelijk materiaal voorop staan.⁷

ZWEDEN

Zweden was de koploper.⁸ Dit land is rijk aan historisch textiel, waaronder belangrijke collecties liturgische gewaden, die teruggaan tot de Middeleeuwen. Zoals in het voorgaande duidelijk is geworden was er rond de eeuwwisseling van de negentiende naar de twintigste eeuw een toenemende internationale belangstelling voor kerkelijke kunst en oudheden. Het gevolg daarvan was een grote behoefte aan restauratie, waarbij het traditionele reparatiewerk in de museale wereld grote weerzin opriep. In Zweden besloot men een textielrestauratieatelier onder wetenschappelijk toezicht op te richten. Het ging onder de naam Pietas van start onder leiding van de vooraanstaande textielkunstenaar Agnes Branting, die ontwerper en vervaardiger van liturgisch textiel was.⁹ Bij haar overlijden in 1930 werd ze opgevolgd door haar nicht, kunsthistoricus Agnes Geijer. Geijer stond aan de wieg van de verspreiding van kennis over professionele textielrestauratie in Europa.

DUITSLAND EN ZWITSERLAND

In Duitsland trad een belangrijke verandering in de zorg voor historisch textiel in toen het grafkleed van paus Clemens II (ca. 1005-1047), een grafvondst uit de Bamberger Dom, in de handen kwam van kunsthistoricus dr. Sigrid Müller-Christensen. Zij was werkzaam bij het Bayerisches National Museum in München. De toestand van het gewaad was dermate slecht dat zij zich voor advies tot Agnes Geijer wendde, die inmiddels als een expert op het gebied werd gezien. Het werk aan het gewaad werd in 1949 onder zeer moeilijke omstandigheden uitgevoerd in het Bayerisches National Museum. Er was tekort aan alles. Toch betekende deze conservering en de daaropvolgende behandeling van keizergewaden – eveneens grafvondsten uit de Bamberger Dom – de start van de ontwikkeling van wetenschappelijke textielconservering in Duitsland. De behandeling was in 1955 aanleiding voor de tentoonstelling *Sakrale Gewänder des Mittelalters*, met daaraan gelieerd een internationaal symposium. Door de tentoonstelling en het symposium werd de belangstelling van de kunst-

historische wereld voor het museale restaureren van textiel gewekt en de reputatie van Müller-Christensen gevestigd.²⁰ In de jaren 1960 zijn Stockholm en München de toonaangevende centra voor textielrestauratie waar jonge restauratoren uit andere landen hun kennis komen vergroten. Onder hen die door Müller-Christensen werden opgeleid is Mechtild Lemberg, die later het atelier van de Abegg-Stiftung in Riggisberg, Zwitserland zou opzetten en leiden. Na de pensionering van Müller-Christensen nam Riggisberg de leidende rol van München over.

ENGELAND

Aan de basis van textielrestauratie in Engeland stonden de Royal School of Needlework en het atelier van het Victoria and Albert Museum (V&A) in Londen. Karen Finch (1923-2012) was een jonge Deense weefster en textielontwerpster die zich in 1946 in Engeland vestigde. Ze kwam te werken bij de Royal School of Needlework, waar op ambachtelijke wijze werd gerestaureerd. Als zij in 1954 in dienst treedt bij het V&A, beseft ze dat restauratie zowel de wetenschap als het museumpubliek ten dienste zou moeten staan. Ze was zich zeer bewust van het belang van zo minimaal mogelijk ingrijpen in het object, overeenkomstig de principes van Agnes Geijer. Bij haar vertrek bij het V&A in 1959 werd ze gevraagd om nieuwe medewerkers een introductie in textielconservering te blijven geven. De kring van studenten breidde zich geleidelijk uit tot ver buiten de landsgrenzen. Het hoofd van het Laboratorium voor Vezeltechniek aan de Technische Hogeschool in Delft, dr. Jentina Leene – die een belangrijke rol zou spelen bij de ontwikkeling van textielrestauratie in Nederland – werd door Finch ingewijd in restauratievraagstukken. Door de grote belangstelling raakte Finch ervan overtuigd dat een gespecialiseerd instituut voor textielconservering noodzakelijk was.²¹ Dat resulteert in 1975 in de oprichting van het Textile Conservation Center (TCC), gevestigd in Hampton Court Palace. Jarenlang bleef dit een van de bekendste officieel erkende opleidingscentra voor textielrestauratie in Europa.²²

NEDERLAND

Rond het midden van de twintigste eeuw waren er in Nederland twee professionele textielrestauratieateliers: dat van het Rijksmuseum in Amsterdam en de Werkplaats tot Herstel van Antiek Textiel in

Haarlem. Daarnaast waren er diverse andersoortige ateliers die textiel voor restauratie in behandeling namen, zoals stoffeerderijen, borduur- en naaiateliers en specifiek voor kerkelijk textiel de paramentenateliers, waarvan er in Nederland op dat moment ongeveer veertig waren, en een kleiner aantal kloosters waar ook paramenten werden gerestaureerd.²³ De meeste aandacht van de twee grote ateliers ging uit naar wandtapijten en vaandelcollecties. Uit een inventarisatie was gebleken dat Nederland met zijn maritieme verleden over een van de grootste collecties vlaggen en vaandels ter wereld beschikte, zo'n duizend stuks. Die werden aanvankelijk volgens een in Zweden ontwikkelde methode geconserveerd, waarbij de resterende fragmenten van de vlaggen tussen twee lagen tule werden genaaid. Men was echter niet tevreden over het resultaat omdat de vlaggen vaak veel te fragiel bleken te zijn. Er werd een dringende noodzaak gevoeld om nieuwe restauratiemethoden te ontwikkelen. In 1953 kon bij het Laboratorium voor Vezeltechniek aan de Technische Hogeschool in Delft gestart worden met een onderzoeksprogramma naar wat later de 'plakmethode' zou gaan heten, gericht op het behoud van zeer oud, fragiel textiel, met gebruikmaking van synthetische polymeren. De ontwikkelde methode werd in de praktijk gebracht door de beide Nederlandse textielrestauratieateliers. In 1964 werden de resultaten gepresenteerd op een internationaal symposium dat in Delft werd gehouden, de Delft Conference.²⁴ Sommige congresgangers waren werkelijk geschokt. Een hevige discussie ontstond over de toepasbaarheid en toelaatbaarheid van lijmen bij textielrestauratie.²⁵ De getoonde stukken waren stijf en sommige glommen zelfs. Dat, zo bleek, lag niet zozeer aan de methode als aan de uitvoering ervan: er werd destijds nogal veel lijm gebruikt.²⁶ Tijdens het symposium werd duidelijk dat interdisciplinaire samenwerking tussen chemisch onderzoekers, restauratoren en (kunst)historici noodzakelijk was.

Het onderzoek naar technieken voor textielconservering kreeg een nieuwe impuls toen in 1962 in Amsterdam het Centraal Laboratorium voor Onderzoek van Voorwerpen van Kunst en Wetenschap werd opgericht, kortweg CL genoemd. Directeur ir. J. Lodewijks, voorheen een van de onderzoekers van het Delftse laboratorium en tevens directeur van het Haarlemse restauratieate-

6.11
**Koorkap van bisschop
 David van Bourgondië
 met voorstellingen uit
 het leven van Christus,
 Noord-Nederland,
 Utrecht, ca. 1475-1496.**
 Utrecht, Museum
 Catharijneconvent,
 ABM t2003

lier, vroeg in het bijzonder aandacht voor textiel en spande zich in om uitwisseling van kennis tussen onderzoekers en beheerders van textielcollecties tot stand te brengen. Een nieuw platform daarvoor zag in datzelfde jaar het licht: de Textielcommissie Musea.²⁷ Men onderkende een gebrek aan opleiding op het gebied van textielconservering. Tot de kernactiviteiten van de commissie behoorde dan ook het organiseren van cursussen en bijeenkomsten, die 'Textieldagen' werden genoemd, voor hen die belast waren met het beheer van textielcollecties in Nederland. Zelf deed de textielcommissie geen onderzoek, dat zou plaatsvinden in het CL. De opzet van een centraal restauratieatelier voor textiel leek de meest geschikte weg om greep te krijgen op de problemen die zich bij textielbehoud voorde-

den.²⁸ In 1964 werd de eerste textielrestaurator benoemd: Nettie Cassee-Veltkamp, destijds aangeduid als juffrouw Veltkamp en opgeleid als textielontwerper. Haar deskundigheid op het specifieke terrein van textielrestauratie bouwde zij op door stages op diverse plaatsen, waaronder bij dr. Müller in München en Agnes Geijer in Stockholm. In het bijzonder die laatste stageplaats is in deze context interessant, want zij verbleef daar enige maanden om te werken aan de koorkap van Bonifatius uit de collectie van Museum Catharijneconvent (cat. 9).²⁹ In de beginjaren werkten er meerdere restauratoren bij het CL, die evenals juffrouw Veltkamp stages liepen bij de gerenommeerde Europese restauratiecentra voor textiel. Ook Engelse ateliers werden bezocht. Een van

de restauratoren uit die tijd die bij het CL werkzaam waren, Rinske Driessens, hield zich vrijwel exclusief bezig met werk voor het Aartsbisschoppelijk Museum in Utrecht. Op hun beurt leidden de restauratoren van het CL weer medewerkers op van musea die textielcollecties beheerden.

RESTAURATIE IN DE TEXTIEL-COLLECTIE VAN MUSEUM CATHARIJNECONVENT TE UTRECHT

De uitvoerigheid waarmee restauraties vanaf begin jaren 1960 zijn gedocumenteerd is opmerkelijk. Uit de aanwezige verslagen in het archief van het museum tekent zich de ontwikkeling van de professie af, terwijl ook een beeld ontstaat van de discussies die daarover werden gevoerd. Dat laatste blijkt uit de herhaalde behandeling van dezelfde objecten, die in de stukken met redenen wordt omkleed. Aan de hand van de restauratiegeschiedenis van enkele topstukken zal dit duidelijk worden gemaakt.

In de archieven van de Werkplaats tot Herstel van Antiek Textiel in Haarlem komt onder de noemer 'Gegeven Adviezen' het Aartsbisschoppelijk Museum voor het eerst voor als relatie in januari 1958. Het betreft de conservering van een fragment van een Byzantijns zijden weefsel. Er werd toen verwezen naar de textielspecialisten van het moment: dr. Leene (een van de oud-studenten van Finch) en ir. Lodewijks, de onderzoekers van het Laboratorium voor Vezeltechniek. Tot een restauratie lijkt het op dat moment niet te zijn gekomen.

In 1961 won de beheerder van het Oud Katholiek Museum in Utrecht, de heer A.J. van de Ven, advies in omtrent de restauratie van de 'Albe van Sint Bernulfus' (cat. 10; afb. 6.10).³⁵ Door bemiddeling van de rijksinspecteur werd voor de conservering van dit topstuk uit de elfde eeuw een subsidie gevraagd en verkregen. Om de aanvraag te onderbouwen werd het object nauwkeurig beschreven en de voorgestelde behandeling gemotiveerd door de onderzoekers van het Laboratorium voor Vezeltechniek in samenwerking met de Werkplaats tot Herstel van Antiek Textiel. In Haarlem werd door Leene en Lodewijks een poging gedaan roestvlekjes uit het linnen te verwijderen. Dat lukte echter maar ten dele, terwijl het risico werd onderkend dat een 'zwaardere aanpak' gaten tot gevolg kon hebben. Men besloot het linnen deel naar Delft over te brengen omdat het daar in zijn geheel gewassen zou

kunnen worden. In Haarlem ontbraken daarvoor de voorzieningen. Het goudbrokaten deel werd in Haarlem behandeld en naderhand werd alles daar weer samengevoegd. Gaatjes werden gestopt en een groot gedeelte van het linnen werd verdubbeld met een extra laag, om het grote gewicht van de goudbrokaten onderrand te kunnen dragen. Eind 1962 werd de behandeling 'met opmerkelijk succes' voltooid, waarna de heer Van de Ven verantwoording aflegde over de daarmee gepaard gaande kosten aan het ministerie.³⁶ Die bedroegen in totaal fl. 1230,77, inclusief reiskosten en verzekering.

In 1964 wendde mejuffrouw drs. Adeline M. Janssens, adjunct-directrice van het Aartsbisschoppelijk Museum, zich tot het dan nog jonge CL in Amsterdam. Zij correspondeerde met Lodewijks, die inmiddels directeur was geworden van het instituut, over de behandeling van weefselfragmenten die zouden moeten worden ingelijst. Er is een lijst met objecten en inventarisnummers, een kostenraming voor het inlijsten, maar over de behandeling van de textielfragmenten zelf worden geen details vermeld.³² Janssens maakte in haar brief van 2 december 1964 gewag van haar contact met mevrouw dr. Müller in München, over de stage aldaar van mej. Veltkamp, die blijkbaar door haar bemiddeling tot stand was gekomen. Janssens en Lodewijks waren van plan in München de restauratie van 'de koorkap' te bespreken. De uitvoering van die restauratie was al gepland: die zou plaatsvinden vanaf eind februari, als 'Mej. Veltkamp, de koorkap en ik definitief [...] naar Stockholm gaan'.³³ Met 'de koorkap' wordt inventarisnummer ABM t2341 (cat. 9), de zogenaamde koorkap van Bonifatius bedoeld, die – in tegenstelling tot wat de benaming doet vermoeden – van recenter datum is dan Bonifatius (675-754). Het weefsel is desondanks zeer oud en dateert mogelijk uit circa 1190-1210. Nettie Veltkamp zou tot augustus in Stockholm blijven en onder leiding van Agnes Geijer aan de restauratie werken.

De relatie tussen Janssens en het CL bleef voortbestaan. In het CL werkten inmiddels meerdere restauratoren waaronder Rinske Driessens, die naar verluidt vrijwel exclusief bezig was met werk voor het Aartsbisschoppelijk Museum.³⁴ Zij werkte er in 1968 en 1969 aan meerdere objecten.³⁵ Het belangrijkste stuk was de koorkap van David van Bourgondië (cat. 49; afb. 6.11).³⁶ Ook van dit object is een complex restauratiedossier aanwezig. In een

rapport gedateerd 'december 1969' legt Driessens uit dat de hele mantel uit elkaar is gehaald. Begonnen is met het wassen van de voering. Daarvoor was een speciaal reinigingsmiddel ontwikkeld, onder andere door de onderzoeken die aan het Vezelinstituut werden uitgevoerd. Driessens noteerde dat de bovenstof en de borduursels niet gewassen konden worden, 'daar ten eerste we de techniek van het wassen van fluweel niet machtig zijn en de aurifriezen van water alleen maar te lijden zouden hebben daar er met vullingen en verschillende lagen van textiel van verschillende kwaliteit gewerkt is'. Het fluweel werd zacht geborsteld, en uit een publicatie van 'Frl. Lemberg' haalde ze het advies om metaaldraden te reinigen met alcohol. Een discussiepunt vormde het bandje tussen de aurifriezen en de mantel zelf. Janssens betwijfelde ten zeerste of het bandje origineel was. In overleg met haar werd besloten het te vervangen. Het goudborduursel in de aurifriezen vroeg intensieve behandeling. Het zijdeborduursel was grotendeels verdwenen en daarmee ook de fijne draden die de gouddraden vasthielden. Ook het fluweel rond de schouders was bijzonder zwak. Losse draden werden vastgezet met polyester draden die getrokken werden uit lapjes synthetisch weefsel, Stabiltex nr 4. Dit polyestercrêpeline was een bijproduct van de in die jaren ontwikkelde plakmethode. Het was ontwikkeld bij de zoektocht naar transparante, sterke en toch flexibele steunmaterialen. Behalve als steunweefsel bleek het potentie te hebben voor naaiwerk. De weefdraden waren fijner dan zijde en vele malen sterker, hetgeen de duurzaamheid van de behandeling in belangrijke mate ten goede zou komen. Driessens meldde dat ze zowel in de borduursels als het fluweel alle draden die los lagen stuk voor stuk weer op hun plaats had genaaid.

Het rapport van Driessens eindigde met een stand van zaken. Van te voren was het werk geraamd op een jaar, maar de methode was aangepast. Aanvankelijk zou ze een nieuwe techniek toepassen, die in Engeland was ontwikkeld: over de losse draden zouden spandraden worden gelegd, die met kleine hechtsteekjes werden vastgezet om zo de losse draden in weefsel en borduursel op hun plaats te houden. Ze was echter niet tevreden met het resultaat, en switchte naar het draad voor draad vastzetten. Het werk was nog niet voltooid. Ze berekende dat de koorkap nog zo'n twee en een

half jaar werk zou moeten kosten, als één persoon eraan zou willen blijven werken. Zijzelf zou dat niet zijn: ze stond op het punt om naar Australië te emigreren. Ze specificeerde haar berekening: een achturige werkdag is niet mogelijk, voor langer dan vier uur per dag is het veel te vermoeiend. En het aantal benodigde steken per cm² was volgens haar inschatting zesendertig!

Met het vertrek van Driessens lijkt ook de relatie tussen mej. Janssens en het CL ten einde. Mogelijk had ze te weinig vertrouwen in de overige restauratoren daar, maar misschien ook hadden die onvoldoende tijd voor een dergelijk groot project. Hoe dan ook, in december 1969 werd een eerste gedeelte en in februari 1970 de rest van de koormantel overgedragen aan de Onze Lieve Vrouwe Abdij in Oosterhout. Sinds 1901 was daar een paramentenatelier actief, van een textielrestauratieatelier was nog geen sprake.³⁷ Over grote ervaring met de vervaardigingstechnieken beschikte men daar zeker, maar de nieuwe ontwikkelingen in textielrestauratie waren tot dusver aan het atelier voorbijgegaan. Belast met een dergelijke belangrijke opdracht zocht men echter naar advies en scholing. Opnieuw speelde Adeline Janssens een bemiddelende rol. In een presentatie die de zusters Agathe en Winfrieda gaven op een van de eerste Textieldagen die de Textielcommissie Musea organiseerde, dankten zij Janssens voor de kans die zij hen had geboden een bijdrage te leveren aan het conserveren van antieke textilia en voor de contacten die zij daartoe had gelegd.³⁸ Zo zorgde zij ervoor dat de zusters in de winter 1971-1972 vijf maanden doorbrachten in het atelier van de Abegg Stiftung in Riggisberg, om daar door (inmiddels) mevrouw Flury-Lemberg te worden opgeleid en onder haar supervisie te werken aan vijf objecten uit de collectie van het Aartsbisschoppelijk Museum. Vóór die tijd hadden ze in eigen huis gewerkt aan de voltooiing van de mantel van David van Bourgondië, het project dat ze van Rinske Driessens hadden overgenomen. Janssens zou gezorgd hebben dat zij daartoe in eigen huis een opleiding volgden.

Het verslag dat de zusters over dit project schreven begint met de situatie waarin de mantel werd ontvangen en een korte beschrijving van het door Driessens verrichte werk. Omdat het conserveren voornamelijk bestond uit het vastzetten van gouden draden ('over het gehele vlak van de koorkap') en Driessens daar al een gedeelte van had gedaan,

zetten zij het werk op dezelfde wijze en met hetzelfde materiaal voort. Zij roemden de kwaliteit van het fijne polyesterdraad, vooral het feit dat de soepelheid intact bleef en het naaiwerk nagenoeg onzichtbaar was. Als nadeel werd genoemd dat het wellicht door zijn sterkte fragiele zijde zou kunnen beschadigen ('snijden'), maar aangezien het weefsel nog sterk was, werd dit nadeel niet zo groot geacht. Eind 1970 werd het project voltooid.

Een winter later, in Riggisberg, veranderden de inzichten van de zusters. Flury-Lemberg hield er stellige principes op na, die zij op haar pupillen overdroeg. Haar eerste regel was dat restauratie altijd omkeerbaar moet zijn zonder dat het object erdoor veranderd is. De tweede: gebruikte materialen mogen geen schadelijke invloed hebben op het behandelde object. Regel drie luidde dat ingrijpen alleen verantwoord is als daartoe een absolute noodzaak bestaat. Deze regels gelden nog altijd als het ethisch fundament onder het handelen van restauratoren in het algemeen. Toch bleek dat aan deze uitgangspunten een eigen interpretatie kan worden gegeven. Ten eerste hoorde het tot de praktijk van het atelier in Riggisberg dat textiel, indien mogelijk, gewassen werd. Dat was gebaseerd op de uitgangspunten van Agnes Geijer, die in de jaren 1930 het water 'ontdekte' als waardevol hulpmiddel bij textielrestauratie. Het had wonderbaarlijke effecten op droge, brosse zijde: dit won aan glans en soepelheid. Meer en meer werd water gebruikt en in de vroege jaren 1950 werd zelfs fluweel gewassen.³⁹ Wassen is echter een onomkeerbaar proces bij uitstek: eenmaal gewassen kan een object nooit meer niet-gewassen worden gemaakt.

Flury-Lemberg had een afkeer van plakken. Sinds zij daarvan de minder geslaagde voorbeelden had aanschouwd (stijf en glimmend), was de techniek wat haar betreft uit den boze. Deze opvatting breidde zich uit tot het geheel aan technische mogelijkheden die synthetische materialen zouden kunnen bieden. Vanuit de overtuiging dat synthetisch synoniem was voor schadelijk, propageerde zij bij voorkeur gebruik van zuivere zijde en/of 'gezuiverde' katoenen stoffen.⁴⁰ Ook bij regel drie is te zien hoe relatief dergelijke richtlijnen kunnen zijn, want in de toenmalige praktijk in Riggisberg was het volstrekt normaal een object volledig uit elkaar te nemen en in afzonderlijke delen te behandelen. Alleen dan konden de onderdelen gewassen worden en ter droging vlak op een glasplaat worden

gelegd. Op die manier kan het gebruik van een strijkbout worden vermeden, een apparaat dat toegepast op gedegradieerd textiel zeer schadelijk is. Maar oorspronkelijke naalijnen verdwijnen door deze rigoureuze behandeling volledig.

Tot de objecten die met de zusters mee naar Riggisberg gingen, behoorde de albe van Bernulphus, die nog slechts negen jaar daarvoor grondig was behandeld. Ondanks dat men bij aflevering zeer tevreden was met het resultaat van de uitgevoerde werkzaamheden, werd nieuwe behandeling nodig geacht. Flury-Lemberg meende dat de eerdere poging om roestvlekjes te verwijderen vele kleine gaatjes had veroorzaakt. Daarbij waren niet alle roestvlekken verwijderd. Ze bekritiseerde het doubleren van het linnen weefsel met een extra laag, want de stoffen waren niet aan elkaar gehecht en de ingreep zou valse vouwen in het brokaat veroorzaken. De hernieuwde behandeling was niet gering. Opnieuw werd het object volledig gedemonteerd. Alle kleine stopjes werden er weer uit gehaald. Men behandelde de roestvlekjes met Blankit F, waarin het linnen wel een uur lang werd geweekt.⁴¹ Vond men in Haarlem wassen van het brokaat nog te risicovol en beperkte men zich tot 'droogreinigen' met zachte borstels, in Zwitserland werd het wel gewassen. Door de natte behandeling konden de valse vouwen ongedaan worden gemaakt. Het linnen werd opnieuw gedoubleerd met een fijn katoenen weefsel, maar nu over de hele oppervlakte vastgenaaid. Uiteindelijk zette men de brokaten rand er weer aan met zijden garen.

Een tweede stuk betrof de dalmatiek van David van Bourgondië (cat. 48b), samengesteld uit dezelfde weefsels als de koorkap (cat. 48c). Ook de dalmatiek werd gedemonteerd. Net als destijds Driessens van het CL vond men ook in Riggisberg wassen van het fluweel te ver gaan, maar nu omdat Flury-Lemberg het niet vervuild genoeg vond.⁴² Om het weefsel toch vlak te kunnen krijgen was daar als alternatief een methode ontwikkeld die 'Kalte Wickel' werd genoemd. Die werkt op basis van diffusie: door het weefsel op te spannen op een ondergrond van licht vochtige doeken en vervolgens met plastic afgedekt te laten rusten, neemt het vochtgehalte in het te behandelen weefsel geleidelijk toe. Door na een wachttijd het geheel aan de lucht te laten drogen, wordt het weefsel even vlak als bij op glas uitleggen van gewassen stoffen het geval is.

niet zelfde
stof? de voor
17 April 2015

6.12
De zijde werd ondersteund met een katoenen steunweefsel en spansteekjes, uitgevoerd met paarse 'zuivere Turijnse' zijde. Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t2911 (detail)

BMH t00673b

In het verslag van hun verblijf in Zwitserland beschreven de zusters tevens een object waarvan zij de behandeling zonder de ervaring in Riggisberg nooit zouden hebben aangedurfd: het wassen van een manipel met applicatiewerk dat gevuld was met watten en papier (inventarisnummer onvermeld). Ze concludeerden dat het wassen van een dergelijk object gerust kan 'zonder dat het van hoedanigheid verandert'.

Na het verblijf van de zusters in Zwitserland lijken aan de abdij in Oosterhout geen restauratie-

opdrachten meer te zijn verleend, althans niet voor objecten die deze tentoonstelling betreffen. Een volgende opdracht aan zuster Winfrieda dateert van 1977. Zij heeft dan het klooster verlaten en is samen met Simone Rood een particulier atelier begonnen, gevestigd in Uithoorn, onder de naam Restauratieatelier Antiek Textiel B.V. Wijsbek-Rood. De opdracht betrof een kazuifel uit omstreeks 1520 (cat. 41). In het restauratieverslag beschrijven zij de behandeling conform de Zwitserse principes: het geheel is uit elkaar genomen en in onderdelen gereinigd. De moiré-zijden stof werd in dit geval behandeld met waterbrood.⁴³ De zijde werd ondersteund met een katoenen steunweefsel en spansteekjes, uitgevoerd met paarse 'zuivere Turijnse' zijde (afb. 6.12).⁴⁴ Dan wordt in 1979 opnieuw de koormantel van David van Bourgondië aangeboden, slechts negen jaar na de vorige ingrijpende behandeling. Men vond dat de eerder gekozen behandeling niet de juiste methode is geweest: 'door de inwerking van het polyestergaren op zuivere stoffen is de koormantel er na een aantal jaren als een gerimpeld geheel gaan uitzien'. Men besloot om het synthetische garen te verwijderen en de hele behandeling opnieuw uit te voeren 'met zuivere zijde en katoen'. Daarbij kwamen alle gouddraden weer los te liggen en moest de hele behandeling van voren af aan uitgevoerd worden. Om de rimpels te corrigeren werd de 'Kalte Wickel' toegepast. Onbekend is hoeveel uren er opnieuw mee gemoeid zijn geweest, maar het werk werd pas afgeleverd medio 1981.⁴⁵

DE KENNIS VAN NU

De hierboven beschreven restauraties illustreren hoe de zoektocht naar optimale behandelingen zich heeft ontwikkeld en hoe opvattingen mettertijd konden veranderen. Het aantal vakbekwame restauratoren in Nederland nam geleidelijk toe. Eerst werden zij opgeleid door het CL, vanaf 1978 was er ook in Nederland een erkende HBO-opleiding tot restaurator, waar onder andere voor de specialisatie textiel werd opgeleid, en vanaf 2007 is er een universitaire masteropleiding textielconservering, waarbij wetenschappelijk onderzoek en handvaardigheid optimaal worden gecombineerd.⁴⁶

In de loop der jaren zijn door Museum Catharijneconvent ook restauratieopdrachten gegeven aan andere restauratieateliers. Herbehandeling van dezelfde stukken komt nu alleen nog voor als aan-

vullend werk vanwege nieuw verval nodig is. Nooit wordt het eerder uitgevoerde werk meer zo bekritiseerd en volledig ongedaan gemaakt als bij de albe van Bernulphus en de koorkap van David van Bourgondië. Het gaat vaak weer om het vastzetten van gouddraad. De vraag rijst dan in hoeverre het zinvol is om opnieuw met ragfijne zijden draadjes te werken. Hedendaagse restauratoren zijn niet meer afkerig van het gebruik van synthetisch garen. De moderne restaurator heeft kennis ontwikkeld van chemisch-fysische eigenschappen van de materialen, daarbij gesteund door onderzoeken die nog altijd aan diverse instituten gaande zijn en een toenemende hoeveelheid vakliteratuur die daarover beschikbaar is. Dat levert het inzicht op dat de tegenstelling synthetisch versus natuurlijk of 'zuiver' veel minder aan de orde is dan het vermogen van verschillende materialen om uit te zetten of te krimpen, als reactie op het omgevingsklimaat of een natte behandeling. Lijmtechnieken worden niet langer verworpen. Van de minder geslaagde uitvoeringen in de begintijd is veel geleerd, nieuwe steunmaterialen en lijmproducten zijn ontwikkeld en uitvoeringstechnieken verfijnd.

De principes van Geijer, Finch en Flury-Lemberg worden nog steeds gestand gedaan, maar de interpretatie is anders. Het wassen van samengesteld textiel zal door een hedendaags restaurator niet snel worden gedaan. Ook Driessens signaleerde het al: een object dat uit meerdere materialen of soorten textiel is samengesteld zou van water alleen maar te lijden hebben. Textiel dat water heeft opgenomen en weer afgestaan verandert blijvend. Er kan (ongelijke) krimp optreden, sporen van gebruik of afwerking kunnen verloren gaan en/of het weefsel verliest documentaire waarde. Maar dat zeggen we met de kennis van nu. In de pioniersdagen werd – althans door veel restauratoren – de winst die door wassen behaald kon worden doorslaggevend geacht om de behandeling uit te voeren. Tegenwoordig zouden restauratoren er slechts in zeer uitzonderlijke gevallen toe overgaan om een object te demonteren om een wasbehandeling te kunnen uitvoeren. Authentieke montage wordt nu vanwege de documentaire waarde hoger gewaardeerd. Het principe dat ingrepen alleen indien noodzakelijk mogen worden uitgevoerd, wordt dus tegenwoordig anders ingeschat. Daarbij is het voor een museumstuk, meer dan voor een gewaad dat nog bij de liturgie gebruikt wordt, geaccepteerd

dat het er niet spic en span uitziet. Met een juiste belichting tijdens een tentoonstelling kan een optimaal visueel resultaat bereikt worden zonder het object zelf aan te hoeven pakken. In 2012 werd nog een kazuifel gerestaureerd (cat. 62). De restaurator beschrijft in het verslag dat gekozen is om alleen die schade te behandelen die storend is of wanneer de stabiliteit van het object bedreigd wordt.⁴⁷ Het vertrekpunt is hier nadrukkelijk de materiële integriteit van het object en de betekenis en waarde als museumobject.

TOT SLOT

Uit onderzoek naar de restauratiegeschiedenis van het middeleeuws textiel in de collectie van Museum Catharijneconvent blijkt dat de ontwikkeling van het vakgebied van de textielrestaurator op bijzondere wijze in de gewaden weerspiegeld wordt. Het museum heeft een opvallende rol gespeeld bij het ontwikkelen van een museale benadering van het onderhoud van liturgisch textiel en daarbij in belangrijke mate bijgedragen aan het behoud ervan.

De discussie over het functionele en liturgische belang en de museale waarde van historische gewaden is vandaag de dag weer actueel. Na het *motu proprio Summorum Pontificum* van paus Benedictus XVI uit 2007 was het weer mogelijk om de eucharistie volgens de Tridentijnse mis te vieren. Daarbij worden soms historische gewaden gedragen, kazuifels die gemaakt zijn van zijde die de tand des tijds maar moeizaam heeft doorstaan. Mogelijk draagt het 'vioolkistkazuifel' bij aan de bijzondere beleving van de eucharistie, maar het blijft de vraag of het vanuit het belang van het behoud van het kerkelijk erfgoed verstandig is deze kwetsbare gewaden weer in gebruik te nemen. Ze zullen bij gebruik slijten en vervuilen en onherroepelijk gerepareerd moeten worden.

Dat we tegenwoordig deze middeleeuwse pracht nog kunnen bewonderen danken we aan de talloze handen die in de loop van de tijd naar beste kunnen de liturgische gewaden onderhielden. Of men nu voor of tegen het liturgische gebruik van historische paramenten is, duidelijk zal zijn dat als het onderhoud niet ooit was uitgevoerd er waarschijnlijk weinig van dit bijzondere erfgoed behouden was gebleven.

en zijn ateliermedewerkers werd onder de geschilderde voorstelling van het Laatste Avondmaal het woord 'aventmael' gevonden ter indicatie dat die scène daar moest worden geschilderd, zie Leeftang 2006, p. 23-24, afb. 10.

¹⁸ Over de relatie tussen beeldhouwers en borduurwerkers zie de bijdrage van Aelth Lorne in dit boek.

6 'MET ZUIVERE ZIJDE EN KATOEN'

¹ Afbeelding uit: Jacob Müller, *Ornatus ecclesiasticus*, 1591. Het boek is een handleiding voor de inrichting van kerkinterieurs; zie ook Thümmel 2000, afb. 30.

² Gerits 1971, p. III. Zie ook Stam 1987, die zich door dit citaat heeft laten inspireren voor de titel van haar artikel in de catalogus bij de tentoonstelling *Schilderen met gouddraad en zijde* uit 1987.

³ De Universiteit van Amsterdam biedt de tweejarige Masteropleiding Conservering en Restauratie aan met een specialisatie in textiel. <http://gsh.uva.nl/nl/masters/masterprogramma-s/alle-masters/content8/conservering-en-restauratie-van-cultureel-erfgoed.html>

⁴ Bauer 1989, p. 21.

⁵ Katoen komt pas in de negentiende eeuw algemeen in gebruik als voeringstof. Katoenen voeringen zijn meestal met een naaimachine genaaid. De naaimachine wordt na 1850 in Europa geïntroduceerd.

⁶ Stam 1987, p. 32; Van de Ven 1970-2, p. 14.

⁷ De Bodt 1987.

⁸ Benedictus XIV, *Annus qui hunc*, Rome, 19 februari 1749. http://www.unionecclesiastica.it/testi/Chiesa/Lettere/1749_02_19.htm [2-7-2014]

⁹ Zie ook de bijdrage van Casper Staal in dit boek, p. 25-31.

¹⁰ Hesse 2001, p. 30.

¹¹ Van Roon 2010 en Van Roon 2006. Van Roon geeft verschillende voorbeelden van deze praktijk, o.a. uitgevoerd door de gerenommeerde firma's H. Fermin (1859-1930) en C.H. de Vries (1879-1962).

¹² Van Roon 2006, p. 122; Derkinderen 1913, p. 720.

¹³ Timmers 1943.

¹⁴ Versloot 2013. Waarde is hier bedoeld in de zin van kerkelijke en cultuur-historische waarde. Appelbaum 2007.

¹⁵ Verhoeven e.a. 2011.

¹⁶ Timmers 1943, p. 13.

¹⁷ Deze terminologie kan verwarring scheppen omdat met 'restauratie' tegenwoordig ook wel 'conservering' bedoeld wordt. In deze tekst zal de context uitwijzen waarvan sprake is.

¹⁸ Geijer/Franzen 1975, p. 7.

¹⁹ http://sv.wikipedia.org/wiki/Agnes_Brantsing [1-8-2014]. Het atelier werd opgericht door de directeurs van het Nationaal Museum, Bernhard Sahlin (1861-1931), en de Royal Armory, Rudolf Cederström (1876-1940).

²⁰ Flury-Lemberg 1988, p. 14.

²¹ Finch 2000.

²² Sinds 2010 wordt deze opleiding aangeboden door de University of Glasgow, in samenwerking met de TCC Foundation bij het Centre for Textile Conservation and Technical Art History.

²³ Van Roon 2010; Kroon 1997, p. 47.

²⁴ De Deift Conference werd georganiseerd door het International Institute for Conservation of Historic and Artistic Works (IIC), opgericht in 1950. De bijeenkomst was geheel gewijd aan textielconservering en de toepassing van synthetische materialen.

²⁵ Deze discussie is zelfs na een halve eeuw niet helemaal verstomd. Nog altijd bestaan er voor- en tegenstanders. In Nederland wordt nu over het

algemeen het gebruik van synthetische materialen en lijmt technieken als een waardevolle aanvulling op de mogelijkheden bij textielrestauratie gezien.

²⁶ Boersma 1999, p. 71.

²⁷ De commissie is nog altijd actief, tegenwoordig onder de naam Textielcommissie.nl.

²⁸ Kipp 2013, p. 28.

²⁹ Met dank aan N. Cassee-Veltkamp, persoonlijke communicatie met E. De Groot.

³⁰ Het Oud-Katholiek Museum is in 1976 opgegaan in Museum Catharijneconvent.

³¹ Archief Museum Catharijneconvent, brief van 3 juni 1963.

³² Zie voor de stoffragmenten cat. nr. II-17.

³³ Archief Centraal Laboratorium, brief van Adeline Janssens van 9 december 1964.

³⁴ Persoonlijke communicatie E. de Groot met N. Cassee-Veltkamp.

³⁵ Het betreft de inventarisnummers ABM t2003, ABM t2060, ABM t2061, ABM t2070, ABM t2103, ABM t2104, ABM t2105.

³⁶ Archief MCC, Driessens, R. *De Koormantel, Rapport* december 1969.

³⁷ Abdij Notre Dame / O.L.V. Abdij, Oosterhout, 1901-heden.

³⁸ Agathe / Winfrieda 1973, p. 2.

³⁹ Möller 1995, p. 50.

⁴⁰ Flury-Lemberg 1988, p. 2.

⁴¹ Een reductief bleekmiddel op basis van natriumdithioniet (Na₂S₂O₄); het middel werd vroeger wel voor de behandeling van historisch textiel gebruikt, maar wordt niet meer toegepast omdat de werking nogal agressief is.

⁴² Archief Museum Catharijneconvent, Rapport, Restauratieatelier O.L.V. Abdij, 8 juni 1972.

⁴³ Brood kan veel vuil opnemen, maar kan alleen gebruikt worden als oppervlaktereinigingsmiddel als

het gebakken is zonder vet in het deeg.

⁴⁴ Archief Museum Catharijneconvent, Rapport betreffende paars kazuifel uit ongeveer 1520 van het Catharijnenconvent te Utrecht, C.A. Wijsbek en C.M. Rood, 20-5-1979.

⁴⁵ Archief Museum Catharijneconvent, *Conservering koormantel van David van Bourgondië*, Winfrieda Wijsbek en Simone Rood, 13-05-1981.

⁴⁶ Opleiding Restauratoren, in 1995 opgegaan in het Instituut Collectie Nederland, Amsterdam; er werd opgeleid op HBO-niveau.

⁴⁷ Archief Museum Catharijneconvent, Conserveringsrapport kazuifel, Liesbeth van Ravels, 2012.

7 ILLUSIE IN VERF

¹ Met uitzondering van de laatste alinea over de zeventiende eeuw is dit hoofdstuk gebaseerd op het onderzoek dat de auteur uitvoerde voor haar proefschrift *All that glitters is not gold*, dat op 19 juni 2013 succesvol is verdedigd. Het onderzoek werd uitgevoerd binnen het NWO gefinancierde project *The Impact of oil*. Van Duijn 2013.

² Er waren in Italië enkele productiecentra, onder andere in Venetië en Lucca, en lange tijd hadden deze centra het monopolie in Europa op het weven van deze stoffen. Tenzij anders vermeld is de informatie uit deze paragraaf gebaseerd op Monnas 2008 en Duits 2008.

³ Een voorbeeld uit de collectie van Museum Catharijneconvent van fluwelen goudbrokaten stof dat in een koormantel een nieuw leven kreeg is de koormantel BMH t5788c (cat. 32). Deze koormantel is samengesteld uit twee verschillende soorten roodfluwelen goudbrokaat met een verschillend patroon.

⁴ Damast is een weeftechniek waarbij het patroon wordt ingeweven in dezelfde kleur als de achtergrond. Hierdoor is het patroon alleen onder bepaalde hoeken goed zichtbaar. Lampas is een complex zijdenweefsel waarvan het meestal meerkleurige patroon wordt gevormd door één toegevoegd kettingstelsel en een of meer toegevoegde inslagstelsels. Zie Monnas 2008, p. 295.

⁵ Jan van Eyck, *Madonna en kind met kanunnik Joris van der Paele*, 1436. Brugge, Groeningemuseum, 0161.I.

⁶ Deze alinea is een samenvatting van het onderzoek van de auteur voor haar proefschrift. Voor meer informatie zie: Van Duijn 2013, met name p. 84-97 en Appendix 3.

⁷ Voor een uitgebreide beschrijving van de onderzoekstechnieken die zijn gebruikt voor het proefschrift, zie Van Duijn 2013, p. 17-20.

⁸ Voor een uitgebreide beschrijving van de verhouding tussen vijftiende- en zestiende-eeuwse kunstenaars in Europa, met name in Italië, en fluwelen goudbrokaten, zie: Duits 2008.

⁹ Voor het promotieonderzoek zijn veertien schilderijen van Engebrechtsz bestudeerd waarop in totaal 32 fluwelen goudbrokaten zijn afgebeeld. De patronen hiervan zijn allemaal te herleiden naar de elf genoemde basispatronen. Zie ook: Filedt Kok/Gibson/Bruijnen 2014, p. 267-282.

¹⁰ Hiervoor zijn de patronen van 28 goudbrokaten stoffen op veertien schilderijen bestudeerd. Daarnaast zijn er nog drie hogeresolutieopnames bekeken met drie fluwelen goudbrokaten erop. Van Duijn 2013, Appendix 2.4. Dit onderzoek is aangevuld tijdens de tentoonstelling *Van Oostanen. De eerste*

OVER DE AUTEURS

RICHARD DE BEER (1964) studeerde kunstgeschiedenis en archeologie aan de Universiteit Nijmegen. Van 1992 tot 2012 was hij als senior wetenschappelijk medewerker in dienst van de Stichting Kerkelijk Kunstbezit in Nederland te Utrecht. Sinds 2013 is hij als consulent/conservator van het erfgoed van de oud-katholieke kerk in Nederland werkzaam bij Museum Catharijneconvent, afdeling Erfgoed in Kerken en Kloosters. Hij publiceerde op het gebied van middeleeuwse handschriften, orgels en kerkgeschiedenis.

HENRI DEFOER (1936) studeerde kunstgeschiedenis in Amsterdam en München. In 1966 trad hij in dienst als conservator bij het Aartsbisdom Museum te Utrecht, dat in 1976 opging in Museum Catharijneconvent, waarvan hij van 1981 tot 2001 directeur was. Hij werkte mee aan diverse catalogi van het museum en heeft een groot aantal publicaties op zijn naam staan over de middeleeuwse kunst van de Noordelijke Nederlanden. Hij publiceerde over beeldhouwkunst, miniaturen, schilderkunst en borduurwerk.

ANNABEL DIJKEMA (1989) studeerde kunstgeschiedenis in Utrecht en Amsterdam, waar zij cum laude is afgestudeerd op Noord-Nederlandse muurschilderkunst. Ze werkte mee aan de tentoonstelling *Ontsnap aan de Beeldenstorm. Middeleeuwse beeldhouwkunst* (2012) in Museum Catharijneconvent, waar ze tegenwoordig werkzaam is bij de afdelingen Collectiebeheer en Onderzoek, Educatie & Bibliotheek.

EMMY DE GROOT (1955) is zelfstandig textielrestaurator. Als praktijkdocent textielrestauratie was zij sinds 1990 achtereenvolgens betrokken bij de Opleiding Restauratoren en ICN en is zij tegen-

woordig verbonden aan de opleiding Conservering en Restauratie van Cultureel Erfgoed aan de Universiteit van Amsterdam. Sinds 2010 is zij secretaris van de Textielcommissie.nl.

BRAM VAN DEN HOVEN VAN GENDEREN (1957) studeerde geschiedenis en middeleeuwse studies aan de Universiteit Utrecht. Hij promoveerde in 1997 aan de Universiteit van Amsterdam op een studie naar de kanunniken van Oudmunster in Utrecht. Sinds 1991 werkt hij als docent-onderzoeker bij het Departement Geschiedenis en Kunstgeschiedenis van de Universiteit Utrecht.

MICHA LEEFLANG (1975) promoveerde in 2007 op het onderzoek *Uytne-mende schilder van Antwerpen, Joos van Cleve: atelier, productie en werkmethode* aan de Rijksuniversiteit Groningen. Sinds 2007 is zij als conservator Middeleeuwen werkzaam bij Museum Catharijneconvent in Utrecht, waar zij verantwoordelijk is voor de collectie manuscripten, vijftiende- en zestiende-eeuwse schilderijen, middeleeuwse beeldhouwkunst en paramenten.

ALETH LORNE (1963) werd opgeleid tot restaurator van houten gepolychromeerde beelden aan de Universiteit van Paris I-Sorbonne. In 1992 vestigde ze zich in Den Haag. Ze doet onderzoek naar polychromie op hout, steen en andere materialen. Ze werkt onder andere voor musea, culturele instellingen en kerken.

RENÉ LUGTIGHEID (1956) is kunsthistoricus en textielrestaurator. Sinds 2007 is ze vakdocent textielrestauratie bij de opleiding Conservering en Restauratie van Cultureel Erfgoed aan de Universiteit van Amsterdam. Ze doet momenteel promotieonderzoek naar veranderingen in liturgische gewaden in de rooms-katholieke kerk vanaf het Concilie van Trente.

ULRIKE MÜLLNERS (1956) is in de jaren 1970 in Duitsland opgeleid tot borduurster in een atelier voor kerkelijke kunst. Van 1979 tot 1987 was zij werkzaam als textielrestaurator in het Deutsche Textilmuseum in Krefeld. Sinds 1987 leeft en werkt zij in Nederland. Haar specialisatie is borduurwerk met metalen materialen.

KEES VAN SCHOOTEN (1955) volgde de opleiding tot bibliothecaris-documentalist aan de Frederik Muller Academie te Amsterdam. Sinds 1983 is hij werkzaam bij Museum Catharijneconvent in Utrecht als bibliothecaris en beheerder van het beeldarchief. Hij verzorgde de redactie van diverse publicaties van het museum.

LIEKE SMITS (1989) studeerde kunstgeschiedenis aan de Universiteit Leiden en voltooide vervolgens de master Medieval Studies aan de Universiteit Utrecht. Ze werkte als stagiaire in Museum Catharijneconvent mee aan deze publicatie en de voorbereiding van de tentoonstelling. Sinds februari 2015 werkt zij aan haar promotieonderzoek bij de Universiteit Leiden, getiteld *The mystical kiss of the mouth. The role of images and imagery in medieval spirituality (1100-1500)*.

CASPER STAAL (1946) studeerde algemene literatuurwetenschap met de bijvakken Nederlands en kunstgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Utrecht, nadat hij een opleiding tot rooms-katholiek priester volgde aan de seminaria van het Aartsbisdom Utrecht. In 1978 kwam hij in dienst van Museum Catharijneconvent te Utrecht als hoofd presentatie. In 1995 werd hij conservator met als belangrijkste aandachtsgebieden de katholieke liturgie en volksvroomheid. Hij publiceerde over deze onderwerpen in catalogi en tijdschriften.

BIBLIOGRAFIE

A

- Van der AA
 A.J. van der Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*. Gorinchem 1839-1851, 13 dln.
 ABBING 1893
 C.A. Abbing, *Beknapte geschiedenis der stad Hoorn en van de Groote Kerk*. Hoorn 1893
 ABELS e.a. 2001
 P.H.A.M. Abels e.a. (red.), *Duizend jaar Gouda. Een stadsgeschiedenis*. Hilversum 2002
 ABELS / HALLEBEEK / SCHOON 2012
 P.H.A.M. Abels, J. Hallebeek, D.J. Schoon (bez., inl.), *Ignatius Walvis, Goudsche en andre daartoe dienende katholieke kerk-zaaken (1525-1712)*. 2e dr. Gouda 2012 (Oudheidkundige kring 'Die Goude' verzameling bijdragen, 36)
 AGATHE / WINFRIEDA 1972
 Zr. Agathe en Zr. Winfrieda, 'Restauratie van paramenten', in *Verslag van de Textieldag 'Paramenten, restaratie en gebruik' en 'Relieken, ontstaan, gebruik en restauratie' gehouden op 24 november 1972 in het Centraal Museum te Utrecht*. Amsterdam 1973, p. 2-6
 AKEN 1996
Gegen den Strom. Meisterwerke niederrheinischer Skulptur in Zeiten der Reformationen 1500-1550. Aken 1996 [tentoonstelling Aken, Suermondt-Ludwig-Museum]
 AKEN 2001
 M. Kramp, R. Fassender (red.), *Krönunge. Könige in Aachen. Geschichte und Mythos*. Aken 2001 [tentoonstelling Aken, Domverwaltung]
 AKEN 2013
 D. Preising, M. Rief, S. Ayoooghi (red.), *Mittelalterliche Bildwerke aus Utrecht 1430-1530*. Stuttgart (etc.) 2013 [tentoonstelling Aken, Suermondt-Ludwig-Museum]
 ALCUIN
 Alcuin; P. Bange (vert.) *Vita Willibrordi*, in: A.G. Weiler, *Willibrords missie. Christendom en cultuur in de zevende en achtste eeuw*. Hilversum 1989, p. 191-209
 ALKMAAR / AMSTERDAM 2014
 D. Meuwissen; P. van der Brink e.a. (bijdr.), Y. Bleyerveld (red.), *Jacob Cornelisz van Oostanen (ca. 1475-1533). De Renaissance in Amsterdam en Alkmaar*. Zwolle 2014 [tentoonstelling Alkmaar, Stedelijk Museum / Amsterdam, Amsterdam Museum 2014]
 ALTAARMISSAAL 1979
Altaarmissaal voor de Nederlandse Kerkprovincie. Utrecht 1979
 AMSTERDAM 1948
Catalogus van de tentoongestelde schilderijen. Amsterdam 1948 [catalogus Rijksmuseum, Amsterdam]
 AMSTERDAM 1958
Middeleeuwse kunst der Noordelijke Nederlanden. Amsterdam 1958 [tentoonstelling Amsterdam, Rijksmuseum]
 AMSTERDAM 1960
 H. van Haaren (inl.), *Naalden wekten wonderen. Borduurkunst der late Middeleeuwen in de Nederlanden*. Amsterdam 1960 (Catalogi gemeentemusea, 245) [tentoonstelling Amsterdam, Museum Fodor]
 AMSTERDAM 1973
 J. Leeuwenberg, *Beeldhouwkunst in het Rijksmuseum*. Catalogus. Den Haag 1973 [catalogus Amsterdam, Rijksmuseum]
 AMSTERDAM 1976
 P. J.J. van Thiel e.a., *All the paintings of the Rijksmuseum in Amsterdam. A completely illustrated catalogue*. Amsterdam 1976 [catalogus Amsterdam, Rijksmuseum]
 AMSTERDAM 1986-1
 J.P. Filedt Kok, W. Halsema-Kubes, W.Th Kloek (red.), *Kunst voor de beeldenstorm. Noordnederlandse kunst 1525-1580*. Amsterdam / Den Haag 1986
 AMSTERDAM 1986-2
 J.P. Filedt Kok, W. Halsema-Kubes, W.Th Kloek (red.), *Kunst voor de beeldenstorm. Noordnederlandse kunst 1525-1580. Catalogus*. Amsterdam / Den Haag 1986 [catalogus Amsterdam, Rijksmuseum]
 AMSTERDAM 1986-3
 O. ter Kuile, *Koper en brons*. Den Haag 1986 (Catalogi van de verzameling kunstnijverheid van het Rijksmuseum te Amsterdam, 1)
 AMSTERDAM 2009
 J.P. Filedt Kok, Y. Bruijnen en J. Bikker, *Early Netherlandish paintings in the Rijksmuseum, Amsterdam, 1: Artists born before 1500*. Amsterdam 2009 [online catalogus Amsterdam, Rijksmuseum]
 ANTWERPEN 1948
Kerkelijke kunst. Catalogus tentoonstelling Stad Antwerpen. Antwerpen 1948 [tentoonstelling Antwerpen, Stedelijke Feestzaal Meir]
 ANTWERPEN 1954
De madonna in de kunst. Antwerpen 1954 [tentoonstelling Antwerpen, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten]
 ANTWERPEN 1986
Uit de sacristie. Textiel en juwelen in kerkelijk bezit in de provincie Antwerpen. Antwerpen 1986 [tentoonstelling Antwerpen-Deurne, Zilvermuseum Sterckshof]
 APPELBAUM 2007
 B. Appelbaum, *Conservation treatment methodology*. Oxford 2007
 AS-VIJVERS 2009
 A.M.W. As-Vijvers, 'Over schrapen, schrijven, verlichten en binden: het maken van boeken in de Middeleeuwen', in: Utrecht 2009, p. 46-57
 B
 BACH 1944
 E. Bach e.a., *La cathedrale de Lausanne*. Basel 1944
 BACH 1957
 E. Bach, 'Les broderies de la chape donné par Jacques de Romont a la cathedrale de Lausanne et leurs sources d'inspiration', in: *Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte*, 7 (1957), p. 39-42
 BANGS 1999
 J. Bangs, 'The Masters of Akmaar and Hand X. The Haarlem painters of the Van Waterlant family', in: *Wallraf-Richartz-Jahrbuch* 60 (1999), p. 65-162
 BARTSCH
 A. von Bartsch; J.T. Spike en W. L. Strauss (red.), *The illustrated Bartsch*. New York, 1978-
 BAUER 1989
 R. Bauer, 'The Burgundian vestments.' In: L. Masschelein-Kleiner and K. Grimstad (red.), *The conservation of tapestries and embroideries. Proceedings of meetings at the Institut Royal du Patrimoine Artistique, Brussels, Belgium, September 21-24, 1987*. Brussel/Los Angeles 1989
 BENSI 2009
 P. Bensi, 'Aspects of dyeing techniques and materials in Italy during the 15th and early 16th century', in: C. Buss (red.), *Silk gold crimson. Secrets and technology at the Visconti and Sforza courts*. Milaan, 2009, p. 37-41
 BERGEMANN / STAUFFER 2010
 U.-C. Bergemann. A. Stauffer, *Reiche Bilder. Aspekte zur Produktion und Funktion von Stickereien im Spätmittelalter. Beiträge der Internationalen Fachtagung des Deutschen Textilmuseums Krefeld und des Zentrums zur Erforschung antiker und mittelalterlicher Textilien an die Fachhochschule Köln (20.-21. November 2008)*. Regensburg 2010
 Van den BERGH-HOOGTERP 1990
 L.E. van den Bergh-
 Hoogterp, *Goud- en zilvermeden te Utrecht in de late Middeleeuwen*. Maarssen / Den Haag 1990
 Van den BERGH-HOOGTERP 1996
 L.E. van den Bergh-Hoogterp 'The treasury of Utrecht cathedral', in: E. de Bièvre (red.), *Britain and the continent. Archaeology, art and architecture*. Leeds 1996
 BERGMANS 1998
 A. Bergmans (red.), *Leuven in de late Middeleeuwen. Dirk Bouts: het Laatste Avondmaal*. Tiel 1998
 BERLIJN 2000
 U. Nürnberger, *Zeitenwende. Zwei kölnner Maler um 1500. Jüngerer Meister der Heiligen Sippe / Meister des Aachener Altars*. Berlin 2000 (Bilder im Blickpunkt) [tentoonstelling Berlin, Staatliche Museen Preussischer Kulturbesitz - Gemäldegalerie]
 BERN / BRUGGE / WENEN 2008-2009
 T.-H. Borgert, G. Keck, S. Marti (red.), *Karel de Stoute. Pracht en praal van Bourgondië*. Brussel 2009 [tentoonstelling Bern, Historisches Museum / Brugge, Groningenmuseum / Wenen, Kunsthistorisches Museum]
 Van BLERK 1996
 R. van Blerk, *Weef- en borduurkunst uit China. Chinese stoffen en hun Europese navolgingen in de textielcollectie van Museum Catharijneconvent*. Z.p. 1996 [ongepubliceerde scriptie]
 BOCK 1856-1871
 F. Bock, *Geschichte der liturgischen Gewänder des Mittelalters. Oder Entstehung und Entwicklung der kirchlichen Ornate und Paramente* [...]. Bonn 1856-1871, 3 dln.
 De BODT 1987
 S.F.M. de Bodt, 'De professionele borduurwerkers', in: Utrecht 1987, p. 8-19
 De BODT 1991
 S.F.M. de Bodt, 'Borduurwerkers aan het werk voor de Utrechtse kapittel- en

- parochiekerken 1500-1580', in: *Oud Holland* 105 (1991) 1, p. 1-31
- BOERSMA 1999
- F. Boersma, 'Thermoplastische lijmen in de textielrestauratie, een historisch overzicht tot circa 1980', in: *Vlaggen en vaandels. Verslag van de textieldag gehouden 25 april 1996, Centraal Laboratorium voor Onderzoek van Voorwerpen van Kunst en Wetenschap te Amsterdam*. Amsterdam 1999, p. 69-86
- BOGAERS 2008
- Llewellyn Bogaers, *Aards, betrokken en zelfbewust. De verwevenheid van cultuur en religie in katholiek Utrecht, 1300-1600*. Utrecht 2008
- BOMBEEK / SPORBECK 2012
- M. Bombek, G. Sporbeck; M. Nürnberg (bijdr.), *Kölner Bortenweberei im Mittelalter. Corpus kölnner Borten*. Regensburg 2012 (Corpus kölnner Borten, 1)
- BOOGMANS 1921-1922
- L.J. Boogmans, 'Weefsels en borduurwerk in het Aartsbisshoppelijk Museum', in: *Het gildeboek. Tijdschrift voor kerkelijke kunst en oudheidkunde* 4 (1921-1922), p. 187-192
- Ten BOOM 1992
- H. ten Boom e.a. (red.), *Utrechters entre-deux. Stad en Sticht in de eeuw van de Reformatie 1520-1620*. Delft 1992
- BOON 1963
- K.G. Boon, 'De Meester van de Virgo inter Virgines', in: *Oud Delft. Een serie historische publicaties over Delft en Delvenaren*, 2. Rotterdam/Den Haag 1963
- BOOT-VAN DER VLIS 1986
- J. Boot-van der Vlis / *Laatmiddeleeuws borduurwerk in het Rijksmuseum 'Het Catharijneconvent'*. Utrecht / Groningen 1986 [proefschrift Groningen]
- BORKOPP 1993
- B. Borkopp, 'An die verlorenen Fäden wieder anzuknüpfen. Zur Reform der Paramentenkunst in 19. Jahrhundert', in: Westermann-Angerhausen 1993.
- BORKOPP-RESTLE 2008
- B. Borkopp-Restle, *Der aachener Kanonikus Frans Bock und seine Textilsammlungen. Ein Beitrag zur Geschichte der Kunstgewerbe im 19. Jahrhundert*. Riggisberg 2008
- BORST 1997
- P. Borst e.a., *Graven en begraven in de Dom van Utrecht*. Bunnik 1997
- BOUVY 1965
- D.P.R.A. Bouvy, *Schilderkunst*. Bussum 1965 (Kerke-lijke kunst, 1)
- BOUVY 1967
- D.P.R.A. Bouvy, *Edelsmeedkunst*. Bussum 1967 (Kerke-lijke kunst, 3)
- BOVENZI 2006
- G.L. Bovenzi, 'Ambito di Rogier van der Weyden. Cappuccio e frammenti di stoloine di piviale con i sette sacramenti', in: *Corti e città. Arte del quattrocento nelle alpi occidentali*. Milaan 2006 [tentoonstelling Turijn, Palazzine della Promotricie delle Belle Art]
- BRAAM 1873
- P. Braam, 'Hagiographie en iconographie. De H. Bonifacius', in: *Het gildeboek* 1 (1873), p. 137-147
- BRANTING / LINDBLOM 1932
- A. Branting en A. Lindblom, *Medieval textiles and embroideries in Sweden*. Stockholm 1932
- BRAUN 1907
- J. Braun, *Die liturgische Gewandung in Occident und Orient nach Ursprung und Entwicklung, Verwendung und Symbolik*. Freiburg im Breisgau 1907
- BREUKINK-PEEZE e.a. 1995
- H.M.A. Breukink-Peeze e.a., *Verzamelingen in beweging. Twaalf studies over kostuumverzamelingen in Nederland & inventarisatie van het kostuumbezit in Nederlandse openbare collecties*. Zwolle 1995 (jubileumnummer *Kostuum*)
- Van den BRINK 1997
- P.B.R. van den Brink, 'Da Josef timmert. Een Antwerps paneeltje in Delft', in: P.B.R. van den Brink en L.M. Helmus (red.), *Album discipulorum J.R.J. van Asperen de Boer*. Zwolle 1997, p. 26-35
- Van den BROEKE 1931
- L. van den Broeke, *Stille Omgang herdenking 1881-1931*. Amsterdam 1931
- BROM 1900
- G. Brom, 'Middeleeuwse kerksieraden', in: *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht* 26 (1900) p. 233-324
- BRUSSEL 1888
- 'L'exposition rétrospective d'art industriel à Bruxelles', in: *Gazette de beaux arts*. Brussel 1888
- BRUSSEL 1904
- Inventaire des objets d'art existant dans les édifices publics des communautés de l'arrondissement de Bruxelles. Brussel 1904
- BRUSSEL 1980
- Fotorepertorium van het meubilair der Belgische bedehuizen. Provincie Brabant, kanton Wolvenstem*. Brussel 1980
- BUCHNER 1950
- E. Buchner, 'Meister mit Notnamen und Monogrammisten', in: *Zeitschrift für Kunst* 4 (1950), p. 308-322 [boekbespreking]
- BUNT 1961
- C.G.E. Bunt, *Sicilian and Lucchese fabrics*. Leigh-on-Sea 1961
- BUSCH 1939
- H. Busch, 'Eine Piviale vom Bartholomäus-Meister', in: *Kunst Rundschau* 46 (1939), p. 102-104
- BUSCH 1964
- C
- CAELEN 2009
- K. Caelen, *Op de voortgang der Abtdij van Roosendaal. Acht eeuwen gastrijheid aan de Nete. Erfgoedgids*. Antwerpen 2009
- CARROLL 1987
- J.L. Carroll, *The paintings of Jacob Cornelisz. van Oostanen (1472?-1533)*. Chapel Hill 1987 [proefschrift Ann Arbor]
- CAUCHIES 2002
- J.-M. Cauchies, *La chasuble de David de Bourgogne*. Luik 2002 (Feuillets de la Cathédrale de Liège, 61-68)
- CENNINI [2001]
- C. Cennini; H. van den Bossche, H. Theuns (vert.), *Het handboek van de kunstenaar*. Amsterdam 2001 (oorspr. titel: *Il Libro dell'arte*)
- CHICAGO 1975
- C.C. Mayer-Thurman, *Raiment for the Lord's service*. Chicago 1975 [tentoonstelling Chicago, The Art Institute of Chicago]
- CLEMENS 2001
- Th. Clemens, 'Franciscus Kenninck (1859-1937). Aartsbisshop tussen Oud-Bisshoppelijke Clerezie en Oud-Katholieke Kerk', in: *Trajecta. Tijdschrift voor de geschiedenis van het katholieke leven in de Nederlanden*, 10 (2001) p. 33, afb.
- CORBET 1996
- Patrick Corbet, 'Interdits de parenté, hagiographie et politique. La passio Friderici episcopi Traiectensis (ca. 1024)', in: *Ius Commune. Zeitschrift für Europäische Rechtsgeschichte* 23 (1996) 1-97
- COX 1914
- R. Cox, *Les soieries d'art*. Parijs 1914
- CRAB 1977
- J. Crab, *Het Brabants beeldsrijcentrum Leuven*. Leuven 1977
- D
- Van DALEN
- J.L. van Dalen, *De Groote Kerk te Dordrecht*. Dordrecht 1927
- DEFOER 1987
- H.L.M. Defoer, 'Borduursels op laat-middeleeuwse kerkgewaden', in: Utrecht 1987, p. 51-82
- DEFOER 1994
- H.L.M. Defoer, 'Man van Smarten van Geertgen tot Sint Jans', in: *Antiek. Tijdschrift voor (liefhebbers en kenners van) oude kunst en kunstnijverheid* 29 (1994) 5, p. 4-11
- DEFOER 1998
- H.L.M. Defoer, 'De marteldood van de H. Lucia door de Meester van de Kruisafneming uit de Verzameling Figdor', in: *Bulletin van het Rijksmuseum* 46 (1998) 2-3, p. 264-274
- DEFOER 1999
- H.L.M. Defoer, 'Een laatmiddeleeuwse deurnaald', in: *Catharijnebrief* 17 (1999) 66, p. 2-4
- DEFOER 2003
- H.L.M. Defoer, 'Der Meister des Bartholomäus-Altars und die Kunst der Nördlichen Niederlande. Betrachtungen anlässlich einer Ausstellung', in: *Wallraf-Richartz-Jahrbuch* 64 (2003), p. 215-240
- DEFOER 2004
- H.L.M. Defoer, 'De zogenaamde albe van Bernulphus. Een onderdeel van een keizerlijk ornaat', in: J.-C. Klamt, K. Veelenturf (red.), *Representatie. Kunsthistorische bijdragen over vorst, staatsmacht en beeldende kunst, opgedragen aan Robert W. Scheller*. Nijmegen 2004, p. 111-124
- DEFOER 2009
- H.L.M. Defoer, 'De Meester van Evert Zoudenbalch en zijn oeuvre.' Lezing gehouden op de bijeenkomst van de Contactgroep Vroeg-Nederlandse Kunst, 3 juli 2009 (<http://www.defoer.nl/Kunstgeschiedenis/>)
- DEFOER 2012
- H.L.M. Defoer, 'De koorkap van Bloemaert', in: *Catharijne* 30 (2012) 1, p. 24-27
- DEKKER/MAARSCHALKERWEERD/Van WINTER 1997
- C. Dekker, Ph. Maarschalkerweerd, J.M. van Winter (red.), *Geschiedenis van de provincie Utrecht. Van 1528 tot 1780*. Utrecht 1997
- DELFT 1859
- De Oud-Katholieke kerk op*

- het Begijnhof te Delft. Delft 1859
 DELFT 1952
 A. Berendsen, D.H.G. Bollen, *Prisma der bijbelse kunst*. Delft 1952 [tentoonstelling Delft, Stedelijk Museum Het Prinsenhof]
 DELFT 1979
De stad Delft, cultuur en maatschappij tot 1572. Delft 1979, 2 dln. [tentoonstelling Delft, Museum Het Prinsenhof]
 DELPRAT 1866
 G.H.M. Delprat (toelichting), 'De geschiedenis van het S. Aagte-klooster te Delft, uit onuitgegeven oorspronkelijke bescheiden', in: *Kerk-historisch archief* 4 (1866) p. 23-77
 DENSLAGEN 2001
 W. Denslagen, C.J.W. Akkerman e.a. (bijdr.), *Gouda*. Zeist/Zwolle 2001 (De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst. Geïllustreerde beschrijving)
 DERKINDEREN 1913
 A.J. Derkinderen, 'De tentoonstelling van oude kerkelijke kunst te 's-Hertogenbosch.' In: *Van onzen tijd* XIII (1913) 44, p. 717-723
 DEVENTER 1992
 B. Rademaker Helfferich, B. Dubbe en H.J. Nalis, *Deventer kerkschatten 750-1900*. Uit de periode ca. 750-1900. Deventer 1992 [tentoonstelling Deventer, Museum de Waag]
 Van DIJK 2004
 G. van Dijk, *Van 'Der Beghinenlande' tot Begijnhof*. *De geschiedenis van het Begijnhof van 1307 tot heden*. Amsterdam 2004
 DIRKSE 1986
 P.P.W.M. Dirkse, 'Nieuw beëidmateriaal over Hendrick Barck, balijer van het Utrechtse Catharijneconvent', in: *Jaarboek Oud-Utrecht* 1986, p. 78-92
 DIRKSE 1989
 P.P.W.M. Dirkse, 'Kunst uit oud-katholieke kerken', in: *Utrecht* 1989, p. 6-33
 DIRKSE 1996
 P.P.W.M. Dirkse, 'Moderata durant.' Wolter van Byler (1504-1560), kunstlievend balijer van het Utrechtse Catharijneconvent', in: *Jaarboek Oud-Utrecht* 1996, p. 45-68
 DIRKSE 1998
 P.P.W.M. Dirkse, 'En ging gerust te bedt, om vrolijk op te staan in 't ander leven. Doodsportretten van Noord-Nederlandse katholieke geestelijken, 1625-1750', in: Haarlem 1998, p. 116-147
 DIRKSE/SCHILLEMANS 1993
 P.P.W.M. Dirkse, R. Schillemans, 'Dirk van Voorst (ca. 1610/1615 -1658). Een onbekend Utrechts schilder uit het atelier van Abraham en Hendrick Bloemaert', in: *Jaarboek Oud-Utrecht* 1993, p. 5-18
 DODT VAN FLENSBURG 1843
 J.J. Dodt van Flensburg, *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen inzonderheid van Utrecht*, III. Utrecht 1843
 DORDRECHT 1897
Officieele catalogus van de nationale tentoonstelling van nijverheid en kunst te Dordrecht, juni-juli-augustus 1897, uitgeschreven door de vereeniging 'Voor vak en kunst' ter herdenking van haar 10-jarig bestaan. Rotterdam 1897
 DRÈGE 1991
 J.P. Drège, *Marco Polo en de zijderoute*. Houten 1991
 DUBBE 1992
 B. Dubbe, 'Interieur en inventaris tot 1800', in: Mekking 1992, p. 234-279
 DUDOK VAN HEEL 2011
 S.A.C. Dudok van Heel, 'De schilders Jacob Cornelisz alias Jacob War en Cornelis Buys uit Oostzaan. Hun werkplaatsen in Amsterdam en Alkmaar', in: *De Nederlandsch leeuw* 128 (2011) 2, p. 49-79
 DÜLBERG 1904
 F. Dülberg (red.), *Altholländische Gemälde im erzbischöflichen Museum zu Utrecht*. Haarlem 1904. (Die Frühholländer, II)
 VAN DUIJN 2013
 E. van Duijn, *All that glitters is not gold. The depiction of gold-brocaded velvets in fifteenth- and early sixteenth-century Netherlandish paintings*. Amsterdam 2013 (ongepubliceerd promotie-onderzoek)
 DUIJS 1999
 R. Duits, 'Figured riches. The value of gold brocades in fifteenth-century Florentine painting', in: *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 62 (1999), p. 60-92
 DUIJS 2008
 R. Duits, *Gold brocade and Renaissance painting. A study in material culture*. Londen 2008
 DURANDUS 1605
 Gulielmus Durandus
 Mimatensi episcopus, *Rationale Divinorum Officiorum*. Lyon 1605 (Museum Catharijneconvent, BMH GrBr odH103)
 DURANDUS 1859
 Gulielmus Durandus
 Mimatensi episcopus, *Rationale Divinorum Officiorum. Accedit aliud Divinorum Officiorum Rationale a Joanne Beletho*. Napels 1859
 EBERHARD 1986
 W. Eberhard, *A dictionary of Chinese symbols. Hidden symbols in Chinese life and thought*. Londen / New York 1986
 Van ECK 1994
 X. van Eck, *Kunst, twist en devotie. Goudse katholieke schuilkerken 1572-1795*. Delft 1994
 Van ECK 2003
 X. van Eck, 'Dreaming of an eternally catholic Utrecht during protestant rule: Jan van Bijlert's *Holy trinity with Sts Willibrord and Boniface*', in: *Simiolus. Netherlands quarterly for the history of art* 30 (2003) 1/2, p. 19-33
 ECOUEN 2005
 M.-A. Privat-Savigny, *L'église en broderie. Ornaments liturgiques du Musée national de la Renaissance*. Parijs 2005 [catalogus Ecouen, Musée national de la Renaissance]
 EINDHOVEN 1957
Kunstnaaldwerk. Eindhoven 1957 [tentoonstelling Eindhoven, Stedelijk Van Abbe Museum]
 ENKLAAR 1931
 D.Th. Enklaar, 'Een onbekend portret van bisschop David van Bourgondië', in: *Jaarboekje Oud-Utrecht* 1931, p. 36-43
 ENKLAAR 1933
 D.Th. Enklaar, 'Portretten van Bisschop David van Bourgondië op een gelijktijdig kazuifel', in: *Jaarboekje van 'Oud Utrecht'* 1933, p. 70-72
 ENKLAAR 1935
 D.Th. Enklaar, 'Nogmaals een kazuifel van bisschop David', in: *Jaarboekje Oud-Utrecht* 1935, p. 90-91
 ERRERA 1905
 I. Errera, *Collection de broderies anciennes*. Catalogue. Brussel 1905
 ESTHAM 1993
 I. Estham, 'Sankta Lucia från Torskinge. En mässhakes historia', in: *Iconographisk post* 3 (1993), p. 1-12
 ESTHAM / NOCKERT 1988
 I. Estham, M. Nockert (red.), *Opera textilia variorum temporum. To honour Agnes Geijer on her ninetieth birthday 26 October 1988*. Stockholm 1988 (Museum of National Antiquities Stockholm Studies, 8)
 F
 FABER 1615
 Christoffoor Faber, *Clare wtlegginge van het H. Sacrificie der Missen met alle ceremonien van dien. Oock mede vant H. Sacrament des Auteurs met veel andere schone leeringen ende oeffeningen daertoe dienende*. Gestelt by vraag ende Antwoort in manire van Catechismus ende gedeelt in XXVIII lessen. Leuven 1615
 Von FALKE 1913
 O. von Falke, *Kunstgeschichte der Seidenweberei*. Berlin 1913, 2 dln.
 De FARCY 1884-1886
 L. de Farcy, 'Broderies et tissus conservés autrefois à la cathédrale d'Angers', in: *Revue de l'art chrétien*, XXVII (1884), XXVIII (1885) en XXIX (1886)
 De FARCY 1890-1900
 L. de Farcy, *La broderie du XIe siècle jusqu'à nos jours d'après des spécimens authentiques et les anciens inventaires*. Angers 1890-1900 (3 dln., 2 suppl.)
 FARIES 1991
 M.A. Faries, *Studying under-drawings. Notes for the Cologne Workshop*. Bloomington 1991 [ongepubl.]
 FARIES 2001
 M.A. Faries, 'Reshaping the field. The contribution of technical studies', in M.W. Ainsworth (red.), *Early Netherlandish painting at the crossroads. A critical look at current methodologies*. New York 2001, p. 70-105
 FILEDT KOK / GIBSON / BRUIJNEN 2014
 J.P. Filedt Kok, W. Gibson, Y. Bruijnen; E. van Duijn, P. Klein (bijdr.), *Cornelis Engebrechtsz. A sixteenth-century Leiden artist and his workshop*. Turnhout 2014
 FINCH 2000
 K. Finch, 'Textiles as documents of history and those who care for them', in: *Textiles revealed*, Londen 2000, p. 7-16
 Von FIRCKS 2010
 J. von Fircks, 'Serienproduktion im Medium mittelalterlicher Stickerei. Holzschnitte als Vorlagenmaterial für eine Gruppe mittelrheinischer Kaselkreuze des 15. Jahrhunderts', in: U.C. Bergemann, A. Stauffer (red.), *Reiche Bilder. Aspekte zur Produktion und Funktion von Stickereien im Spätmittelalter* [. . .]. Regensburg 2010, p. 65-82
 FLURY-LEMBERG 1988

- M. Flury-Lemberg, *Textil-Konservierung im Dienste der Forschung. Ein Dokumentarbericht der Textilabteilung zum zwanzigjährigen Bestehen der Abegg-Stiftung*. Bern 1988 (Schriften der Abegg-Stiftung Bern, 7) FRANKFURT am MAIN 1992
- K. Stolleis, *Die Paramente. Liturgische Gewänder und Stickereien 14. bis 20. Jahrhundert*. Frankfurt am Main 1992 [catalogus Frankfurt am Main, Dom]
- FRANKFURT am MAIN 2011
- S. Roller (red.), Nicolaus Gerhaert. Der Bildhauer des späten Mittelalters. Petersberg / Frankfurt am Main 2011 [tentoonstelling Frankfurt am Main, Liebieghaus, 2011 / Straatsburg, Musée de l'Éuvre Notre-Dame, 2012]
- FREDERIKS 1914
- J.A. Frederiks e.a., *De oude kerkelijke kunst in Nederland. Gedenkboek van de Nationale Tentoonstelling te 's-Hertogenbosch in 1913. Afbeeldingen der belangrijkste voorwerpen*. 's-Hertogenbosch 1914
- FREIBURG 1987
- D. Zinke, *Kunstschätze aus dem Rijksmuseum 'Het Catharijneconvent' Utrecht. Ausstellung im Rahmen der 'Begegnung mit den Niederlanden'*. Freiburg im Breisgau 1987 [tentoonstelling Freiburg, Augustinermuseum]
- FRIEDLÄNDER 1916-1917
- M.J. Friedländer, 'Der Meister des Aachener Altares', in: *Amtliche Berichte aus der Königlichen Kunstsammlungen* 38 (1916-1917), p. 221-226
- FRIEDLÄNDER 1925
- M.J. Friedländer, 'Eine Zeichnung von dem Meister des Aachener Altares', in: *Wallraf-Richartz-Jahrbuch* 2 (1925), p. 228-230
- FRIEDLÄNDER 1934-1937
- M.J. Friedländer, *Die altniederländische Malerei*. Leiden 1934-1937, 14 dln.
- FRIEDLÄNDER 1963
- M.J. Friedländer, *Lucas van Leyden*. Berlin 1963
- FRIEDLÄNDER 1967-1976
- M.J. Friedländer, *Early Netherlandish painting*. Brussel/Leiden 1967-1976, 14 dln. (oorspr. uitg.: *Die altniederländische Malerei*. Berlin/Leiden, 1934-1937)
- G
- GEDENKBOEK 1923
- Gedenkboek 1723-27 april - 1923. Tweede eeuwfeest der verkiezing van Cornelis Steenoven tot aartsbisschop van Utrecht*. Utrecht 1923
- GEELLEN / STEYAERT 2011
- I. Geelen, D. Steyaert (red.), *Imitation and illusion. Applied brocade in the art of the Low Countries in the fifteenth and sixteenth centuries*. Brussel 2011 (Scientis artis, 6)
- GENT 1978
- Textilia in Gents openbaar bezit. Selectie uit de verzamelingen van het Hoger Rijksinstituut voor Textiel en Kunststoffen en van het Museum voor Sierkunst*. Gent 1978 [catalogus Gent, Museum voor Sierkunst]
- GERITS 1971
- T.J. Gerits, 'De Mechelse borduurwerker Felix Tak in dienst van de abdijen van Averbode en Tongerlo (XVIe eeuw)', in: *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen* 74 (1971) p. 105-114
- GEIJER 1966
- A. Geijer, 'The restoration of a unique cope from Dockum, now in the Archiepiscopal Museum of Utrecht', in: *Bulletin de liaison du Centre international des textiles anciens* 23 (1966), p. 36-41
- GEIJER 1979
- A. Geijer, *A history of textile art*. Londen 1979
- GEIJER / FRANZEN 1975
- A. Geijer en A.M. Franzen, 'Textile conservation in Sweden. Problems and practices', in: *Conservation in archaeology and the applied arts. Preprints of the contributions to the Stockholm Congress, 2-6 June 1975*. Londen 1975, p. 7-13
- GIBSON 1970
- W.S. Gibson, 'Two painted glass panels from the circle of Lucas van Leyden', in: *Bulletin of the Cleveland Museum of Art* 57 (1970) p. 81-92
- GIPS 1911
- A.F. Gips, 'De apostel- en heiligenbeelden in de voormalige kapel van Sinte Agatha te Delft', in: *Bulletin van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond, tweede serie* 4 (1911) p. 188-195
- GORISSEN 1958
- F. Gorissen, 'Historisch-Heraldische Betrachtungen über ein Stundenbuch der Katharina von Kleve Herzogin von Geldern', in: *Bijdragen en mededelingen* 57 (1958), p. 201-218
- GOUDA 1951
- Kerst in beeld. Kersttentoonstelling*. Gouda 1951 [tentoonstelling Gouda, Stedelijk Museum Het Catharina Gasthuis]
- GOUDA 1988
- H. Vogels e.a. (bijdr.), *Verjaardag der letters. Religie en verdraagzaamheid in Gouda*. Gouda 1988 [tentoonstelling Gouda, Stedelijk Museum Het Catharina Gasthuis]
- Van der GOUDE 1506
- Gerrit van der Goude, *Boeckken van der Misse*. Gouda 1506 (Den Haag, Koninklijke Bibliotheek)
- Van der GOUDE 1609
- Gerrit van der Goude, *Hier begint die beaëdenisse aër Missen, een seer devoot boecken, seer profijtelyck voor allen goeden kersten menschen*. Antwerpen 1609 (Museum Catharijneconvent, ABM 0d254)
- De GROOT 1988
- J.R. De Groot, 'De Meester van het Bartholomeusaltaar in het Gemeentemuseum Arnhem', in: *Oudheidkundige en Historische Afdeling Gemeentemuseum Arnhem. Kroniek* V (1988) 3/4, p. 82-91
- De GROOT 2006
- A. de Groot, *De Dom van Utrecht in de zestiende eeuw. Inrichting, decoratie en gebruik van de katholieke kathedraal*. Amsterdam 2006 (dissertatie Amsterdam, Vrije Universiteit)
- H
- DEN HAAG 1945
- Nederlandsche kunst van de XVde en XVIde eeuw*. Den Haag 1945 [tentoonstelling Den Haag, Mauritshuis]
- DEN HAAG 1963
- H. van Haaren (inl.), *Kunst uit kerkelijke musea in Nederland*. Den Haag 1963 [tentoonstelling Den Haag, Gemeentemuseum]
- DEN HAAG 1992
- Old master paintings. An illustrated summary catalogue*. Zwolle 1992 [catalogus Den Haag, Rijksdienst Beeldende Kunst]
- DEN HAAG 1997
- T. Brandenburg e.a. (samenst.), *Gouden legenden. Verhalen over heiligen in de Middeleeuwen*. Den Haag 1997 [tentoonstelling Den Haag, Museum Meermanno-Westreenianum]
- DEN HAAG 2004
- Q. Buvelot (samenst.), *Royal picture gallery Mauritshuis. A summary catalogue*. Den Haag/Zwolle 2004 [catalogus Den Haag, Mauritshuis]
- HAARLEM 1900
- J.J. Graaf, *Gids in het Bisschoppelijk Museum voor kerkelijke oudheid, kunst en geschiedenis, vooral van Nederland en meer bijzonder van het Haarlemsche bisdom te Haarlem*, St. Jansstraat No. 79, 4e dr. Leiden 1900 [catalogus Haarlem, Bisschoppelijk Museum Haarlem]
- HAARLEM 1913
- J.J. Graaf, H.A.Th. van Dam, *Gids in het Bisschoppelijk Museum voor kerkelijke oudheid, kunst en geschiedenis, vooral van Nederland en meer bijzonder van het Haarlemsche bisdom te Haarlem*, St. Jansstraat No. 79, 5e dr. Leiden 1913 [catalogus Haarlem, Bisschoppelijk Museum Haarlem]
- HAARLEM 1998
- B.C. Slingers (red.), *Naar het lijk. Het Nederlands doodsportret 1500-heden*. Haarlem 1998 [tentoonstelling Haarlem, Teylers Museum]
- Van HEEL 1953
- D. van Heel, 'Sint Maria Magdalenaklooster te Gouda', in: *Haarlemse bijdragen* 62 (1953) p. 306-328
- HEITMEYER-LÖNS 2002
- S. Heitmeyer-Löns, *Konservierungsarbeiten an einem Chormantel. Inventar Nr. BMH t622*. Havixbeck 2002 [restauratieverslag Utrecht, Museum Catharijneconvent, BMH t622]
- HELMUS 2010
- L.M. Helmus, *Schilderen in opdracht. Noord-Nederlandse contracten voor altaarstukken 1485-1570*. Utrecht 2010
- HENSEN 1925
- Hensen, 'De kloosterkapel van Sinte Aechten te Delft', in: *Oudheidkundig jaarboek* 5 (1925) p. 43-47
- 's-HERTOGENBOSCH 1913
- J. Kalf, J.A. Frederiks, *Catalogus der nationale tentoonstelling van oude kerkelijke kunst te 's-Hertogenbosch juni-september 1913*. 's-Hertogenbosch 1913
- HESSE 2001
- P. Hesse, *Kunstreich und stylgerecht. Die Paramentensstickereien der Schwestern vom Armen Kinde Jesus aus Aachen und Simpelveld (1848-1914). Ein Beitrag zum sakralen Kunsthandwerk des Historismus im Rheinland*. München 2001
- Van HEUKELUM 1877
- G.W. van Heukelum, 'De albe, stoel en manipel van St. Bernulphus', in: *Het gildeboek* 2 (1877), p. 1-12
- HEURNEMAN 2009
- M. Heurneman, 'Ook in Utrecht ware canonkoorts', in: *Oud-Utrecht. Tijdschrift voor geschiedenis van stad en provincie Utrecht* 82 (2009) 2, p. 32-36
- Van HILTEN 1983

- W. van Hilten, *Noordwijk als bedevaartplaats*. Noordwijk 1983 (Op zoek naar het verleden. De geschiedenis van Noordwijk, 1)
- HOEKSTRA / STAAL 2006
T. Hoekstra, C.H. Staal, *Catharijneconvent. Van klooster tot museum*. Utrecht/Zwolle 2006
- HOGENSTIJN 1981
C.M. Hogenstijn, *De Broederkerk in de geschiedenis van Deventer*. Deventer 1981
- HOLLSTEIN
Hollstein's Dutch & Flemish etchings, engravings and woodcuts 1450-1700. Amsterdam (etc.) 1949-2003
- HOOGEWERF 1936-1947
G.J. Hoogewerf, *De Noord-Nederlandse schilderkunst*. Den Haag 1936-1947, 5 dln.
- VAN DEN HOVEN VAN GENDEREN 1997
B. van den Hoven van Genderen, *De Heren van de Kerk. De kanunniken van Oudmunster te Utrecht in de late Middeleeuwen*. Zutphen 1997
- VAN DEN HOVEN VAN GENDEREN 2000
B. van den Hoven van Genderen, 'Een bisschop uit het zuiden. Gwijde van Avesnes tussen Utrecht en Holland', in: *1299: één graaf, drie graafschappen. De vereniging van Holland, Zeeland en Hengouwen*. Hilversum 2000, p. 77-92
- VAN DEN HOVEN VAN GENDEREN 2005
B. van den Hoven van Genderen, 'Utrecht canons, death and funeral regulations', in: T. van Bueren, m.m.v. A. van Leerdam (red.), *Care for the here and the hereafter. Memoria, art and ritual in the Middle Ages*. Turnhout 2005, p. 155-189
- VAN DEN HOVEN VAN GENDEREN [...] B. van den Hoven van Genderen, 'Incest, penance and a murdered bishop. The Life of Frederic of Utrecht'. [in voorbereiding]
- HURX 2009
M. Hurx, 'Architecten en gildedwang. Vernieuwingen in de ontwerppraktijk in de vijftiende en zestiende eeuw?', in: *Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 108 (2009) 1, p. 1-18
- I
IMPELLUSO / SALVERDA 2005
L. Impelluso, M. Salverda, *De natuur en haar symbolen*. Gent/Amsterdam 2005
- INNOCENTIIUS III 1855
Innocentius III, *De sacro altaris mysterio libri sex*, in: J.P. Migne (red.). *Patres Latinae* 217. Parijs 1855, p. 773-915
- J
JAARVERSLAG ABM
Jaarverslag Aartsbisschoppelijk Museum Utrecht, 1923-1976. Utrecht 1924-1977
- JAARVERSLAG MCC
Jaarverslag Museum Catharijneconvent, 1995-2013. Utrecht 1996-2014
- JACQUES/ROTHHOFF 1987
R. Jaques en G. Rothhoff, *Die Stiftskirche des Hl. Viktor zu Xanten. Paramente der Stiftskirche. Dokumentation und Kommentar*. Krefeld 1987
- JANSEN 1948
B. Jansen, *Laat gotisch borduurwerk in Nederland*. Den Haag 1948
- JANSEN / VAN HERCK 1949
A. Jansen, C. van Herck, *Kerkelijke kunstschatten*. Antwerpen 1949
- JÁRÓ 1997
M. Járó, 'The manufacturing techniques of metal threads', in: *Publicatie van de Stichting Textielcommissie Nederland* 1997, p. 5-21
- JENSMA / MOLENDIJK 1987
Th.W. Jensma, A. Molendijk, *De Grote- of Onze Lieve Vrouwekerk van Dordrecht*. Zwolle/Dordrecht 1987
- JONKER-KLIJN / ROKS
T. Jonker-Klijn, R. Roks, *De bisschoppen van Utrecht. Van 690 tot 1581*. Utrecht 2008
- JUNGMANN 1958
J.A. Jungmann, *Missarum sollemnia. Eine genetische Erklärung der römische Messe*. Freiburg 1958. 2 dln.
- K
KALF 1900
J. Kalf, 'Bijdrage tot de geschiedenis der middeleeuwsche kunstweverij in Nederland', in: *St. Bernulp-hus-gilde Utrecht. Verslag* (1900) p. I-VXII, 1-18
- DE KEGEL / STAUFFER 1987
R. de Kegel, A. Stauffer, 'Die Entdeckung von Textfragmenten auf den Stickereien des Jacques de Romont', in: *Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte* 44 (1987 1), p. 16-22
- KESSLER-van den HEUVEL 1987
M. Kessler-van den Heuvel, *Meister der heiligen Sippe der Jüngere*. Frankfurt (etc.) 1987 (Europäische Hochschulschriften. Reihe 28: Kunstgeschichte, 75)
- KEULEN 1961
Der Meister des Bartholomäus-Altars, der Meister des Aachener Altars. Kölner Maler der Spätgotik. Keulen 1961 [tentoonstelling Keulen, Wallraf-Richartz-Museum]
- KEULEN 1970
Herbst des Mittelalters. Spätgotik in Köln und am Niederrhein. Keulen 1970 [tentoonstelling Keulen, Kunsthalle Köln]
- KEULEN 1976
B. Markowsky, *Europäische Seidengewebe des 13.-18. Jahrhunderts*. Keulen 1976 [catalogus Keulen, Kunstgewerbemuseum der Stadt Köln]
- KEULEN 1982
U. Westfeling (red.), *Messe Gregors des Grossen. Vision-Kunst-Realität*. Keulen 1982 [tentoonstelling Keulen, Schnütgen Museum]
- KEULEN 1985
A. Legner (red.), *Ornamenta Ecclesiae. Kunst und Künstler der Romanik in Köln*. Keulen 1985, 2 dln. [tentoonstelling Keulen, Schnütgen Museum]
- KEULEN 2001-1
R. Budde, R. Krischel (red.), *Genie ohne Namen, Der Meister des Bartholomäus-Altars*. Keulen 2001 [tentoonstelling Keulen, Wallraf-Richartz-Museum]
- KEULEN 2001-2
G. Sporbeck, *Die liturgischen Gewänder, 11. bis 19. Jahrhundert. Bestandskatalog*. Keulen 2001 (Sammlungen des Museum Schnütgen, 4) [catalogus Keulen, Museum Schnütgen]
- KEULEN 2011
D. Täube, M.V. Fleck (red.), *Glanz und Grösse des Mittelalters. Kölner Meisterwerke aus den grossen Sammlungen der Welt*. München/Keulen 2011 [tentoonstelling Museum Schnütgen 2011]
- KEULEN 2014
M. Beer e.a. (red.), *Die Heiligen Drei Könige. Mythos, Kunst und Kult*. Keulen/München 2014 [tentoonstelling Keulen, Museum Schnütgen]
- KEVELAER 1987
W. Schmitt-Lieb, *Das Marienbild im Wandel von 1300-1800*. Kevelaer 1987 [tentoonstelling Kevelaer, Mariacongres 'Maria-Mater Fidelium']
- KIER / ZEHNDER 1998
H. Kier, F.G. Zehnder (red.), *Lust und Verlust, II. Corpus-Band zu Kölner Gemäldesammlungen 1800-1860*. Keulen 1998
- KIESEL 1969
G. Kiesel, *Der heilige Willibrord im Zeugnis der bildenden Kunst. Ikonographie des Apostels der Niederlande, mit Beiträge zu seiner Kulturgeschichte*. Luxemburg 1969 (Publications Nationales du Ministère des Arts et des Sciences)
- KIPP 2013
A. Kipp, 'Vijftig jaar Textielcommissie', in: *Studies in textiel* 1 (2013) p.20-48
- KIRBY 2000
J. Kirby, 'The price of quality: factors influencing the cost of pigments during the Renaissance', in: G. Nehers en R. Shepherd (red.), *Revealing Renaissance art*. Ashgate 2000, p. 19-42
- KIRSCHBAUM 1968-1976
E. Kirschbaum e.a., *Lexikon der christlichen Ikonographie*. Rome 1968-1976, 8 dln.
- KLEEF 1967
Das Stundenbuch der Katharina von Kleve. Kleef 1967 [tentoonstelling Kleef, Städtische Museum Haus Koekkoek]
- KLEEF 1984
Land im Mittelpunkt der Mächte. Die Herzogtümer Jülich, Kleve, Berg. Kleef 1984 [tentoonstelling Kleef, Städtische Museum Haus Koekkoek]
- KLINCKAERT 2012
J. Klinckaert, 'tUtrecht om te besien...'. Het Utrechtse beeldhouwambacht in de late middeleeuwen, 1450-1550', in: Utrecht 2012, p. 48-63
- KLINKERT / BAARSPUL 2011
C. Klinkert, M. Baarspul, *Schatten van Alkmaar. De topstukken van het Stedelijk Museum Alkmaar*. Alkmaar 2011
- KOERS 1989
N.H. Koers, 'Dr. D.P.R.A. Bouvy en zijn Catharijneconvent, 2', in: *Catharijnebrief* (1989) 27, p. 4-11
- KOK 2013
I. Kok, *Woodcuts in incunabula printed in the Low Countries*. Houten 2013, 4 dln.
- KOLDEWEIJ 1993
A.M. Koldewey, 'De Abegg-Stiftung ein middeleeuws textiel in de Nederlanden', in: *Millennium* 6 (1993) 2, p. 152-165
- KOLLER 1996
M. Koller, 'Polychromed sculpture and textile arts', in: *9th ICOM-CC triennial meeting*. Dresden 1996, p. 410-415
- DE KORTE 1949
Z. de Korte, bezorgd en van aantekeningen voorzien door Dom. G. van Nistelrooij O.S.B., *De mis-liturgie*.

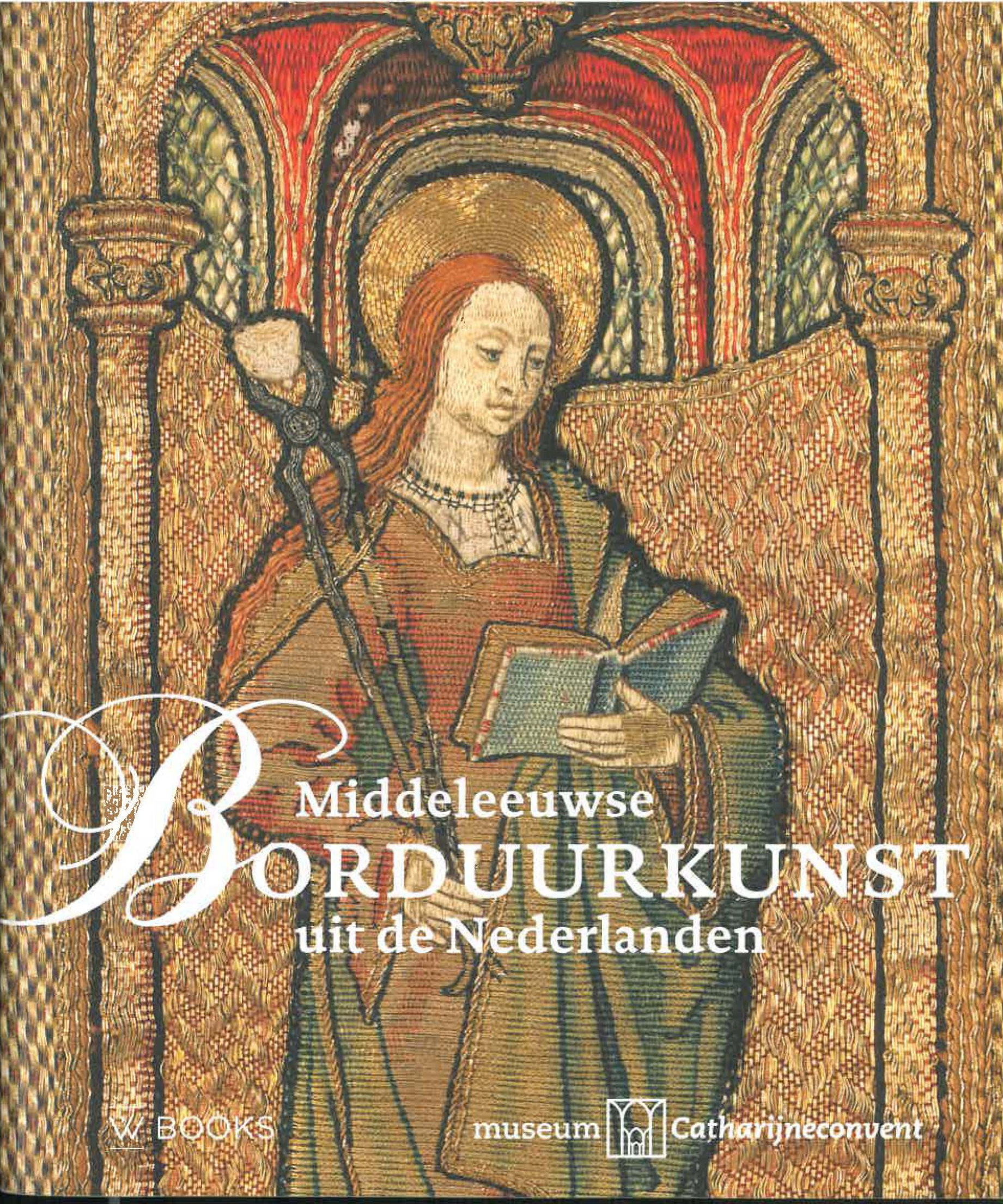
- Bussum 1949
KOTKOVÁ 2004
O. Kotková, 'Willibrord und Bonifatius in der Darstellung von Bloemaert und Colaert. Die Polarität ihrer Abbildung in der nordniederländischen Kunst des 17. Jahrhunderts', in: Bonifatius: vom angelsächsischen Missionar zum Apostel der Deutschen (2004), p. 203-218
KRONENBURG 1899
J.A.F. Kronenburg, *Neerlands Heiligen in de Middeleeuwen. 2: Op eigen en vreemde bodem*. Amsterdam 1899
KROON 1997
A. Kroon, 'De benadering van textielcollecties, 1943-1995', in: J. Willink (red.), *Roerend erfgoed. Ruim een halve eeuw rijkszorg voor collecties*. Leiden 1997, p. 44-71
KROOS 1981
R. Kroos, 'Farbe, liturgisches', in: *Reallexikon für deutschen Kunstgeschichte*, 7. München 1981, p. 54-121
De KRUIJF 2011
A.C. de Kruijf, *Miraculeus bewaard. Middeleeuwse Utrechtse reliëken op reis. De schat van de Oud-Katholieke Gertrudiskathedraal*. Zutphen 2011
KRUIJSEN 2002
B. Kruijssen, *Verzamelen van middeleeuwse kunst in Nederland 1830-1903*. Nijmegen 2002. (Nijmeegse kunsthistorische studies, 10) (proefschrift Nijmegen)
KRUYSSSEN 1651
A. van der Kruyssen, *Misse. Haer korte uytlegginge, een Godvruchtige oeffeninge onder de zelve*. Amsterdam 1651
KRUYSSSEN 1657
A. van der Kruyssen, *Misse haer korte uytlegginge in Godsvruchtige oeffeningen onder de Zelve*. Antwerpen 1657
L
LAGERWEY 1933
E. Lagerwey, De albe van St. Bernulfus, in: *Oud-Utrecht. Tijdschrift voor geschiedenis van stad en provincie Utrecht* 8 (1933), p. 82
LAREN 1961
Nederlandse primitieven uit Nederlands particulier bezit. Laren 1961 [tentoonstelling Laren, Singer Museum]
LEEF LANG 2003
M. Leeflang, 'The San Donato-altarpiece by Joos van Cleve and his workshop', in F. Simonetti, G. Zanelli (red.), *Galleria Nazionale di Palazzo Spino'a. Indagini tecniche sulle opere genovesi di Joos van Cleve. Giornata Internazionale di Studi*. Florence 2003
LEEF LANG 2006
M. Leeflang, 'The Saint Reinhold Altarpiece by Joos van Cleve and his workshop: new insights into the influence of Albrecht Dürer on the working process', in M. Faries (red.), *Making and marketing. Studies of the painting process in fifteenth and sixteenth century Netherlandish workshops*. Turnhout 2006, p. 15-42.
LEEF LANG 2010
M. Leeflang, 'Tapijtschilderingen in de Grote Kerk', in: *Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 109 (2010) 1, p. 39-46
LEEF LANG 2014
M. Leeflang, 'Kasel der Utrechter Zimmermannsgilde mit Anbetung der Könige', in: Utrecht 2014, p. 302-303
LEEUWARDEN 1947
Vijf eeuwen kerkelijke kunst. Jubileum-tentoonstelling Friesch Museum Leeuwarden. Frisia Catholica. Leeuwarden 1947 [tentoonstelling Leeuwarden, Friesch Museum]
Van LEEUWEN
P. van Leeuwen, *Mogelijkheden en moeilijkheden bij de bestudering van zijdeweefsels aan de hand van drie middeleeuwse Italiaanse zijden stoffen uit Rijksmuseum Het Catharijneconvent*. Z.p. 1992 [ongepubliceerde scriptie]
LEPPINK 1996
G.B. Leppink, *Het Sint-Catharinagasthuis in Arnhem in de eerste vier eeuwen van zijn bestaan (1246-1636)*. Hilversum 1996
LESSING 1909
J. Lessing, *Die Gewebesammlung des Königlichen Kunstgewerbemuseum*. Berlin 1900-1909, 11 dln.
LEUVEN 1962
Ars sacra antiqua. Leuven 1962 [tentoonstelling Leuven, Stedelijk Museum Vanderkeien-Mertens]
LEUVEN 1971
J. Crab (red.), *Aspecten van de laatgotiek in Brabant*. Leuven 1971 [tentoonstelling Leuven, Stedelijk Museum]
LEUVEN 1998
M. Smeyers (red.), met medew. van K. Smeyers, *Dirk Bouts (ca. 1410-1475). Een Vlaams primitief te Leuven*. Leuven 1998 [tentoonstelling Leuven, Katholieke Universiteit]
LIEFTINCK 1948
G.I. Lieftinck, *Bisschop Bernold (1027-1054) en zijn geschenken aan de Utrechtse kerken*. Groningen en Batavia 1948
LISSABON 1992
H.L.M. Defoer, W.C.M. Wüstefeld, *Fasciculus temporum. Arte tardo-medieval do Museu Nacional Het Catharijneconvent de Utrecht*. Lissabon 1992 [tentoonstelling Lissabon, Museu Calouste Gulbenkian]
LITURGISCH WOORDEN-BOEK 1958-1962
L. Brinkhoff e.a. (red.), *Liturgisch woordenboek*. Roermond/Maaseik 1958-1962
LUCCA 1989
D. Devoti, *La seta. Tesori de un'antica arte Lucchese. Produzione tessile a Lucca dal XIII al XVII secolo*. Lucca 1989 [tentoonstelling Lucca, Museo Nazionale di Palazzo Mansi]
LUIK 1998
F. Pirenne, Ph. George, *Le nouveau trésor de la Cathédrale de Liège*. Luik 1998 [catalogus Luik, Schatkamer van de Kathedraal]
M
MAASTRICHT 1947
Tentoonstelling Maria in de kunst. Internationaal Maria Congres 1947. Maastricht 1947 [tentoonstelling Maastricht, Onze Lieve Vrouw 'Sterre der Zee' Basilië]
MAES 2003
E.J.M. Maes, 'Gerard van Heukelum (1834-1910) kunstkenner en pastoor', in: H.L.Ph. Leeuwenberg, E. Vogelzang (red.), *Utrechtse biografieën. Tussen Lek en de Hollandse IJssel*. Utrecht 2003, p. 76-81
MAGDEBURG 2006-1
M. Puhle, *Heiliges Römisches Reich Deutscher Nation 962 bis 1806. Von Otto dem Grossen bis zum Ausgang des Mittelalters. Katalog*. Dresden 2006 [tentoonstelling Magdeburg, Kulturhistorisches Museum]
MAGDEBURG 2006-2
M. Puhle, *The Holy Roman Empire of the German Nation 962 to 1806. From Otto the Great to the close of the Middle Ages. Short guide*. Dresden 2006 [tentoonstelling Magdeburg, Kulturhistorisches Museum]
MALMÖ 1974
S. van Rensselaer Cammann, *Spansk korkåpa av kinesiskt broderi = A Spanish cope made from a XVIIth century Chinese embroidery*. Malmö 1974 (Malmö Museum katalog, 310) [catalogus Malmö, Malmö Museum]
MANNOWSKY 1931-1938
W. Mannowsky, *Der danziger Paramentenschatz. Kirchliche Gewänder und Stickereien aus der Marienkirche*. Berlin 1931-1938, 2 dln
MARKOWSKY
B. Markowsky, *Europäische Seidengewebe des 13.-18. Jahrhunderts*. Keulen 1976 (Kataloge des Kunstgewerbemuseums Köln, 8)
MARTI 2010
S. Marti, 'Mit Silberstift für Sticker gezeichnet? Überle- gungen zur Arbeitsweise und zum Vorlagenmaterial in einer flämischen Stickerwerkstatt', in: Regensburg 2010, p. 37-50
MARTI 2012
S. Marti, 'Von einem Medium ins andere. Übertragungsprozesse bei flämischen Bilderzyklen mit den Sieben Sakramenten', in: N. Gramaccini, M.C. Schurr (red.), *Kunst und Kulturtransfer zur Zeit Karls des Kühnen. Internationales Kolloquium*. Bern (etc.) 2012 (Neue berner Schriften zur Kunst, 13), p. 225-249
MASON 1991
L. Mason, *A late medieval Cologne artistic workshop. The Master of the Holy Kinship the Younger, a technical and art historical study*. Indiana 1991 [proefschrift Indiana]
MAZOT 1653
Francois Mazot, *Le tableau de la croix représenté dans les ceremonies de la Ste Messe ensemble le trésor de la devotion aux souffrances de Nre S.I.C., let out enrichi de belles figures*. Parijs 1653 (1601) (Museum Catharijneconvent, BMH 0d1868)
MEKKING 1992
A.J.J. Mekking (red.), *De Grote of Lebuinuskerk te Deventer. De 'dom' van het Oversticht veelzijdig bekeken*. Zutphen 1992 (Clavis kunsthistorische monografieën, 11)
MEUWISSEN 2009
D. Meuwissen, 'Jacob Cornelisz van Oostanen, the Adoration of the Magi, SK-A-3324', in: Amsterdam 2009
MEUWISSEN 2014
D. Meuwissen, 'Een kunsthistorisch raadsel, De kwestie Cornelis Buys I en II', in: Alkmaar/Amsterdam 2014, p. 102-104
MISSALE ROMANUM 1853
Missale Romanum ex decreto sacrosancti Concilii Tridentini restitutum S.P. Quinti jussu editum, Clementis VIII. Et Urbani VIII. Papae auctoritate recognitum. Turijn 1853

- MÖLLER 1995
Eva Möller, 'Don't object to the objects', in: *International Perspectives on Textile Conservation. Conference paper*. Budapest 1995, p. 50-52.
- MOL 2006
J.A. Mol, 'Trying to survive. The military orders in Utrecht, 1580-1620', in: *The military orders and the reformation. Choices, state building and the weight of tradition: papers of the Utrecht Conference, 30 september-2 october 2004*. Hilversum/Utrecht 2006, p. 181-208
- MOL 2011
J.A. Mol, 'Proberen te overleven. De geestelijke ridderorden in Utrecht, 1580-1620', in: *Vechten, bidden en verplegen. Opstellen over de ridderorden in de Noordelijke Nederlanden*. Hilversum 2011, p. 269-295
- MONNAS 2008
L. Monnas, *Merchants, princes and painters. Silk fabrics in Italian and Northern paintings, 1300-1550*. New Haven/Londen 2008
- MOOR 1994
G. de Moor, *Verborgen en geborgen. Het cisterciënzerinnenklooster Leeuwenhorst in de Noordwijkse regio (1261-1574)*. Hilversum 1994.
- MÜLLER-CHRISTENSEN 1963
S. Müller-Christensen, *Das stickereiwerk*. Tübingen, 1963
- MULLER 1895
S. Müller Fz., *Het rechtsboek van den Dom van Utrecht door Mr. Hugo Wstinc*. Den Haag 1895
- N
NIESSSEN 2010
J. Niessen, 'De Meester van Alkmaar en zijn werkplaats. Een heroverweging', in: *Oud Holland* 123 (2010) 2-3, p. 260-304
- NIJMEGEN / NEW YORK 2009
R. Dückers, R. Priem; G.T. Clark e.a. (bijd.), *The Hours of Catherine of Cleves. Devotion, demons and daily life in the fifteenth century*. Amsterdam (etc.) 2009 [tentoonstelling Nijmegen, Museum Het Valkhof / New York, The Pierpont Morgan Library]
- NIJSTEN 1992
G. Nijsten, *Hof van Gelre. Cultuur ten tijde van de heretogen uit het Gulikse en Egmondse huis (1371-1473)*. Kampen 1992
- NOORDELOOS 1955
P. Noordeloos, *Cornelis Musius (Mr. Cornelis Muys), pater van Sint Agatha te Delft, humanist/priester, martelaar*. Utrecht/Antwerpen 1955
- NÜRNBERGER 1995
U. Nürnberger, Some observations regarding the chronology of the oeuvre of the Master of the St. Bartholomew Altar, in: H. Veroustraete-Marcq, R. van Schoute (red.), *Le dessin sous-jacent dans la peinture colloque VIII 8-10 septembre 1989. Dessin sous-jacent et copies*. Louvain-la-Neuve 1991 (Université catholique de Louvain. Institut supérieur d'archéologie et d'histoire de l'art. Document de travail, 26)
- NÜRNBERGER 1997
U. Nürnberger, *The late medieval workshop of the Master of the St. Bartholomew Altar. An investigation of underdrawings and paintings*. Ann Arbor 1997 [proefschrift Indiana]
- O
O'CONNOR / BROOKS 2007
S.A. O' Connor, M.M. Brooks, *X-radiography of textiles, dress and related objects*. Oxford 2007
- ODBERTUS
Odbertus, *Passio Friderici Episcopi Traiectensis Auctore Odberto*, red. O. Holder-Egger (MGH SS XV,1). München 1887, 342-356
- OOSTERBAAN 1973
D.P. Oosterbaan, *De Oude Kerk te Delft gedurende de Middeleeuwen*. Den Haag 1973
- OSNABRÜCK 2000
M.-L. Schnackenburg, *Mit Goldfaden und Seide. Kirchliche Stickereien der Spätgotik*. Osnabrück 2000 [tentoonstelling Osnabrück, Dom-schatzkammer und Diözesanmuseum]
- DE OUD-KATHOLIEK
De Oud-Katholiek. Tijdschrift voor de oud-katholieke kerk van Nederland. Utrecht 1885-heden
- OVERVOORDE 1910
J.C. Overvoorde, 'Korte beschrijving der Goudsche monumenten', in: *Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, tweede serie* 3 (1910) p. 86-115
- OXFORD 1938
K.Th. Parker, *Catalogue of the collection of drawings in the Ashmolean Museum, 1: Netherlandish, German, French and Spanish School*. Oxford 1938
- P
PADERBORN 2013
Chr. Stiegemann, M. Kroker, W. Walter, *Credo. Christianisierung Europas im Mittelalter, II: Katalog*. Paderborn/Petersberg 2013 [tentoonstelling Paderborn, Diözesanmuseum]
- PARIJS / DIJON 1993
H.L.M. Defoer, W.C.M. Wüstefeld (red.), *L'art en Hollande au temps de David et Philippe de Bourgogne*. Parijs 1993 [tentoonstelling Parijs, Institut Néerlandais / Dijon, Musée des Beaux-Arts]
- PASTOUREAU 2012
M. Pastoureau, *Pratique et codes vestimentaires*. Parijs, Musée du Louvre, conferentie, 22 november 2012 [Internet]
- PEEK 1978
J.W. Peek, *Geschiedkundig overzicht van katholiek Culemborg*. Culemborg 1978
- PETERS 2012
E. Peters, *Naar de Middeleeuwen. Het Aartsbisdom Utrecht vanaf het begin tot 1882*. Utrecht 2012
- PIOT 1863
Ch. Piot, 'Quelques notes concernant des brodeurs belges du XVe siècle et du siècle suivant', in: *Bulletin des Commissions royales d'art et d'archéologie* 2 (1863). p. 295-307
- PIRENNE 2002
F. Pirenne, 'La chasuble de David de Bourgogne, un chef d'oeuvre de l'art textile', in: *Feuilles de la cathédrale de Liège* 61-68 (2002) p. 23-58
- PRATO 1981
R.B. Fanelli, *Five centuries of Italian textiles 1300-1800. A selection from the Museo del Tessuto Prato. Catalogue of the traveling exhibition*. Prato 1981 [tentoonstelling Prato, Museo del Tessuto]
- PRIEM 2011-1
R. Priem, 'De vier kerkvaders, een schilderij van Abraham Bloemaert', in: *Catharijne*. 29 (2011) 3, p. 8-9
- PRIEM 2011-2
R. Priem, 'De vier kerkvaders verheerlijken de eucharistie: Abraham Bloemaert (Gorinchem 1566-1651 Utrecht)', in: *Bulletin van de Vereniging Rembrandt* 21 (2011) p. 24-28
- Q
QUARLES VAN UFFORD 1994
J.J. Quarles van Ufford, 'In de kleine uurtjes van 15 augustus 1561', in: *Mededelingenblad Johanniter Orde in Nederland* 45 (1994) 180, p. 27-31
- QUÉBEC 2003
D. Méhu, *Gratia Dei. Les chemins du Moyen Âge*. Québec 2003 [tentoonstelling Québec, Musée de la civilisation]
- R
VON RATH 1941
K. von Rath, *Der Meister des Bartholomäusaltars*. Bonn 1941 (Kunstgeschichtliche Forschungen des Rheinischen Heimatbundes, VIII)
- RÉAU 1955-1959
L. Réau, *Iconographie de l'art chrétien*. 1955-1959, 3 dl. in 6 bdn.
- RECKLINGHAUSEN 1958
100 Hauptwerke aus dem Erzbischöfliches Museum zu
- Utrecht. Recklinghausen 1958 [tentoonstelling Recklinghausen, Kunsthalle]
- REGENSBURG 2010
U.-C. Bergemann, A. Stauffer (red.), *Reiche Bilder. Aspekte zur Produktion und Funktion von Stickereien im Spätmittelalter. Beiträge der Internationalen Fachtagung des Deutschen Textilmuseums Krefeld und des Zentrums zur Erforschung antiker und mittelalterlicher Textilien an der Fachhochschule Köln (20.-21. November 2008)*. Regensburg 2010
- REICHERT 1938
L. Reichert, *Spätgotische Stickereien am Niederrhein*. Bonn 1938
- RENSELAER CAMMANN 1951
S. van Rensselaer Cammann, 'The symbolism of the cloud collar motif', in: *The art bulletin* 33 (1951), p. 1-9
- RIEMSDIJK 1912
B.W.F. van Riemsdijk, *Historische beschrijving van het klooster van Sinte Agatha met het Prinsenhof te Delft benevens een catalogus der verzameling en eene lijst der boeken in de historische zaal aanwezig*. Den Haag 1912
- RIENTJES 1920
A.E. Rientjes, 'Het pomelium aan de koorkap', in: *Het gildeboek. Tijdschrift voor kerkelijke kunst en oudheidkunde* 4 (1920), p. 135-140
- RIGGISBERG 2011
K. Otavsky, A.E. Wardwell, *Mittelalterliche Textilien, II. Zwischen Europa und China*. Riggisberg 2011 [catalogus Riggisberg, Abegg Stiftung]
- RIGGISBERG 2012
E. Wetter, *Mittelalterliche Textilien, III. Stickerei bis um 1500 und figürlich gewebte Borten*. Riggisberg 2012 [catalogus Riggisberg, Abegg Stiftung]
- ROETHLISBERGER 1993
M.G. Roethlisberger, M.J. Bok (bijd.), *Bloemaert and his sons. Paintings and prints*. Doornspijk 1993 (Aetas aurea. Monographs on Dutch

- & Flemish painting, XI)
 Van ROON 2006
 M. van Roon, 'Reusing textiles in the catholic church of the nineteenth century, changing values and functions', in: *Jaarboek 2005. The preservation of religious textiles. Textieldag gehouden in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag op 10 september 2005*. Amsterdam 2006, p. 117-129
 Van ROON 2010
 M. van Roon, *Goud, zilver en zijde. Katholiek textiel in Nederland 1830-1965*. Zutphen 2010
 Van ROSSUM 1876
 A.A.J. van Rossum. 'Kerkelijke plechtigheden in de St. Salvatorkerk te Utrecht', in: *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht* 3 (1876), p. 109-240
 ROTTERDAM 1969
Erasmus en zijn tijd. Tentoonstelling ingericht ter herdenking van de geboorte, 500 jaar geleden, van Erasmus te Rotterdam in de nacht van 27 op 28 oktober. Rotterdam 1969, 2 dln. [tentoonstelling Rotterdam, Museum Boijmans Van Beuningen]
 ROTTERDAM 1994
Van Eyck to Bruegel. Dutch and Flemish painting in the collection of the Museum Boymans-van Beuningen 1400-1550. Rotterdam 1994 [catalogus Rotterdam, Museum Boijmans Van Beuningen]
 ROTTERDAM 2008
 F. Lammertse, J. Giltaij; M. Leeflang e.a. (bijdr.), *Vroege Hollanders. Schilderkunst van de late Middeleeuwen*. Rotterdam 2008 [tentoonstelling Rotterdam, Museum Boijmans Van Beuningen]
 RUYVEN-ZEMAN e.a. 2011
 Z. van Ruyven-Zeman e.a. (red.), *De cartoons van de Sint-Janskerk van Gouda = The cartoons of the Sint-Janskerk in Gouda*. Delft 2011
 S
 SCHADE VAN WESTRUM 2010
 L. Schade van Westrum, *Oud-katholieke kerken. Drie eeuwen verborgen erfgoed van een eigenzinnige geloofsgemeenschap*. Zutphen 2010
 Van SCHAİK / De BOER-VAN HOOGEVEST 2004
 A.H.M. van Schaik, C. de Boer-van Hoogevest, *De gotische Dom van Utrecht*. Utrecht 2004
 SCHMIDT 1958
 H.J. Schmidt, *Ein Handbuch für Sammler und Liebhaber. Alte Seidenstoffe*. Braunschweig 1958
 SCHOENGEN 1941-1
 M. Schoengen, *Monasticon Batavum, I: De franciscaanse orden*. Amsterdam 1941
 SCHOENGEN 1941-2
 M. Schoengen, *Monasticon Batavum, II: De augustijnse orden benevens de Broeders en Zusters van het Gemeene Leeven*. Amsterdam 1941
 SCHOENGEN 1942
 M. Schoengen, *Monasticon Batavum, III: De benedictijnsche orden benevens de carmelieten en jesuïeten*. Amsterdam 1942
 SCHOENMAKERS 2014
 Johan Schoenmakers, *Officia propria. Liturgische rituelen en gebruiken in het sticht voor adellijke dames in Thorn*. Tilburg 2014
 SCHRETLEN 1925
 M. J. Schretlen, *Dutch and Flemish woodcuts of the fifteenth century*. Londen 1925
 SCHÜTTE/MÜLLER-CHRISTENSEN 1963
 M. Schütte, S. Müller-Christensen, *Das Stickerwerk*. Tübingen 1963
 SCHULZE 1893
 P. Schulze, *Über Gewebemuster früherer Jahrhunderte. Ein Beitrag zur Geschichte und Entwicklung der Webekunst*. Leipzig 1893
 SÉJOURNÉ 1919-1921
 P. Séjourné (red.), *Ordinarium S. Martini Trajectensis*. Utrecht 1919-1921 (Bibliotheca liturgica Sancti Willibrordi, 1)
 SIERKSMA 1968
 K.L. Sierksma, *De gemeentewapens van Nederland*, 3e verb. dr. Utrecht 1968
 SIMCOX 1994
 J. Simcox, 'Tracing the dragon. The stylistic development of designs in early Chinese textile', in: A. Marcuson (red.), *The 1994 Hali annual. Carpet and textile art*. Londen 1994, p. 34-47
 SIMONS 1982
 L. Simons (uitg.); J. Andriessen, E. Cockx-Indestege en H.D.L. Vervliet (bijdr.), *Simon van Venlo, Boeckken van der Officien ofte dienst der Missen. Naar de druk van Mathias van der Goes verschenen te Antwerpen in 1481 en bewaard in de Hessische Landes- und Hochschulbibliothek te Darmstadt (Inc. II 801)*. Antwerpen 1982. 2 dln.
 SLECHTE 2010
 C.H. Slechte, *Geschiedenis van Deventer, 1: Oorsprong en Middeleeuwen*. Zutphen 2010
 SMIT 1975
 F. Smit, 'Van Leuven naar Amersfoort', in: Smit/Visser/Glazemaker 1975, p. 3-17
 SMIT / VISSER / GLAZEMAKER 1975
 F. Smit, J. Visser, A.J. Glazemaker, *250 jaar Oud-Katholiek Seminarie*. Amersfoort 1975 (Publicaties van de Stichting Oud-Katholiek Seminarie)
 SNOEP-REITSMA
 A.E. Snoep-Reitsma, *Problematiek rond Bonifacius' paramenten in het Aartsbischoppelijk museum*. Utrecht 1967 (ongepubliceerde doctoraalscriptie)
 SPAANS 1983
 J. Spaans, *Honderdveertig jaar kerkgebouw van de oud-katholieke parochie heilige Maria-Maior Dordrecht 1843-1983*. Dordrecht 1983.
 SPAANS 1986
 J. Spaans, O.R.C. kerk Varkensmarkt [oudkatholieke kerk HH. Barbara en Antonius te Culemborg]. Culemborg 1986
 SPAANS 2009
 J. Spaans, H. Maria Maior. *Lotgevallen van een kerkgebouw. Geschiedenis van de kerk, haar bijgebouwen, haar voorgangers en haar orgels van de oud-katholieke parochie van de heilige Maria Maior op de Voorstraat te Dordrecht*. Slidrecht 2009
 SPAANS 2012
 J. Spaans, *De levens der maechden. Het verhaal van een religieuze vrouwen-gemeenschap in de eerste helft van de zeventiende eeuw*. Hilversum 2012
 SPORBECK 1993
 G. Sporbeck, 'Vages und Ungewisses. Spurensuche zur Geschichte der Textilsammlung Alexander Schnütgens', in: Westermann-Angerhausen 1993, p. 197-206
 SPORBECK 1998
 G. Sporbeck, 'Zum Projekt des Bestandskataloges der Paramente des Schnütgen-Museums', in: *Jahresbericht. Pro arte medii aevi. Freunde des Schnütgen-Museums e.V.* 1998, p. 28-35
 SPORBECK 2001
 G. Sporbeck, *Die liturgischen Gewänder. II. bis 19. Jahrhundert*. Keulen 2001 (Sammlungen des Museum Schnütgen, 4)
 SPREEN 2013
 H. Spreen e.a. (red.), *De canon van Steenwijkerland. Veertig vensters op de geschiedenis van de gemeente*. Kampen 2013 (Publicaties van de IJsselacademie, 237)
 STAAL 1987
 C.H. Staal, 'Goud, rood, blauw, groen, wit en zwart. De kleurencanon van de Utrechtse Oudmunsterkerk', in: Utrecht 1987, p. 83-98
 STAAL 1993
 C.H. Staal, 'De kleuren van de liturgische gewaden in twee Utrechtse kapittelkerken, de Dom en de Oudmunsterkerk', in: *Jaarboek Oud-Utrecht* 1993, p. 19-44
 STAAL 2007
 C.H. Staal, *De heilige kerkkast. Kleding van de geestelijken op de Goudse glazen*. Gouda 2007 (Goudse Glazendag) [CD]
 STAAL 2014
 C.H. Staal, 'Kleren maken de man', in: *Kennis in beeld. Denken en doen in de Middeleeuwen*. Hilversum 2014, p. 80-87
 STAM 1987
 G.J.S.N. Stam, 'Loffbarlycke te onderhouden. Een visie op het conserveren en restaureren van textiel in historisch perspectief', in: Utrecht 1987, p. 32-50 [tentoonstelling Utrecht, Rijksmuseum Het Catharijneconvent]
 STAM 1995
 G.J.S.N. Stam, "'Men sal uch thonen een hemels cleet". Relieken van textiel in kerkelijke verzamelingen', in: H.M.A. Breukink-Peeze e.a. 1995, p. 13-20
 STAM 1997-1
 G.J.S.N. Stam, *Sint-Maarten*. Utrecht 1997 (Educatief blad Museum Catharijneconvent, 18)
 STAM 1997-2
 G.J.S.N. Stam, 'Sint-Maarten. 1 november t/m 4 januari', in: *Catharijnebrief* (1997) 59, p. 6-8
 STAM 2000
 G.J.S.N. Stam, 'Kant in het kerkelijk modebeeld. Statussymbool of frivoliteit?', in: *Textielhistorische bijdragen* 40 (2000), p. 131-146
 STAM / Van BLERK 1995
 G.J.S.N. Stam, R. van Blerk, 'Borduurstuk uit China', in: *Aziatische kunst. Mededelingenblad van de Vereniging van Vrienden der Aziatische kunst* 25 (1995) 2, p. 2-26
 STANGE 1934-1950
 A. Stange, *Deutsche Malerei der Gotik*. Berlin 1934-1950, 11 dln.
 STANGE 1957
 A. Stange, *Kritische Verzeichnis der deutschen Tafelbilder vor Dürer, 1. Köln, Niederrhein, Westfalen, Hamburg, Lübeck und Niedersachsen*. München 1957
 STAÜDT 1997
 J. Staüdt, *Dedit quondam*

- bone memorie dominus David. *Het kunstmecenaat van David van Bourgondië, bisschop van Terwaan en Utrecht (ca. 1427-1496)*. Leiden 1997 (doctoraalscriptie Leiden)
- STEINBART 1920-1921
K. Steinbart, *Paramente nach verschollen Malereien des Jacob Cornelisz von Amsterdam*. Leipzig 1920-1921
- STEINBART 1922
K. Steinbart, *Die Tafelgemalde des Jakob Cornelisz von Amsterdam. Versuch einer kritischen Biographie und Beitrag zur holländischen Malerei im ersten Drittel des 16. Jahrhunderts*. Straatsburg 1922 (Studien zur deutschen Kunstgeschichte, 221)
- STEINBART 1929
K. Steinbart, 'Nachlese im Werk des Jacob Cornelisz', in: *Marburger Jahrbuch für Kunstwissenschaft* 5 (1929), p. 1-48
- STEINBART 1937
K. Steinbart, *Das Holz-schnittwerk des Jakob Cornelisz von Amsterdam*. Berlin 1937
- STERK 1980
J.J.B.M.M. Sterk, *Philips van Bourgondië (1465-1524). Bisschop van Utrecht, als protagonist van de Renaissance, zijn leven en maecenaat*. Zutphen 1980 (proefschrift Utrecht)
- STOLLEIS 1988
K. Stolleis, 'Ein spätgotischer Kaselbesatz aus dem Umkreis des Meisters von Alkmaar', in: *Estham/Noc-kert* 1988, p. 77-92
- STUTT GART 1977
R. Hausherr (red.), *Die Zeit der Staufer. Geschichte, Kunst, Kultur*. Stuttgart 1977 [tentoonstelling Stuttgart, Württembergisches Landesmuseum]
- T
TAAL 1960
J. Taai, *De Goudse kloosters in de Middeleeuwen*. Hilversum 1960
- TENHAEFF 1946
N.B. Tenhaeff (red.), *Bronnen tot de bouwgeschiedenis van den Dom te Utrecht I*. Den Haag 1946
- TEPE 1984
W. Tepe, *XXIV paepsche vaderplaetsen. Schuilkerken in Amsterdam*. Amstelveen 1984
- THIEME-BECKER
U. Thieme und F. Becker, *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*. Leipzig 1907-1950, 37 dln.
- THOMPSON 1933
D. V. Thompson, *The craftsman's handbook. The Italian 'Il Libro dell'arte' Cennino d'Andrea Cennini*. New York 1933
- THÜMMEL 2000
K. Thümmel, *Der Ornatus Ecclesiasticus. Kirchengeschmuck von Jacob Müller*. Regensburg 2000 (Beiträge zur geschichte des Bistums Regensburg, 10)
- THURSTON / ATTWATER 1981
H.J. Thurston, D. Attwater (red.), *Butler's lives of the saints*. Londen 1981, 4 dln.
- TIMMERS 1943
J.J.M. Timmers, *Kerkelijke monumentenzorg*. Utrecht 1943
- TIMMERS 1948
J.J.M. Timmers, 'Ecclesiastical garments from the 15th century to the present time', in: *International textiles* 12 (1948) 186, p. 67-73
- TIMMERS 1978
J.J.M. Timmers, *Christelijke symboliek en iconografie*, 3e dr. Bussum 1978
- VAN TONGERLOO 1992
L. van Tongerloo, 'Pastoors in veelvoud', in: *Ten Boom* 1992, p. 75-III
- TORONTO 1983
J.E. Vollmer, E.J. Keali, E. Nagai-Berthrong, *Silk roads - China ships. An exhibition of East-West trade*. Toronto 1983 [tentoonstelling Toronto, Royal Ontario Museum]
- TOUSSAINT 2012
J. Toussaint, 'Artistieke ontwikkelingen in de veertiende en vijftiende eeuw', in: B. van Essche (red.), *Een culturele geschiedenis van Wallo-nië*. Brussel 2012, p. 242-257
- TOWNSEND 1935
G. Townsend, 'A twelfth century chasuble', in: *Bulletin of the Museum of Fine Arts* 33 (1935) 195, p. 5-16
- TRUYEN 1996
A. Truyen, 'Beobachtungen an einigen niederrheinischen Skulpturen mit reliefgeschnitzten Borten', in: *Aken* 1996, p. 113-117
- U
UTRECHT 1857
Catalogus der tentoonstelling van voor Nederland belangrijke oudheden en merkwaardigheden in de stad en provincie Utrecht voorhanden
- UTRECHT 1857
gehouden van wege het provinciaal Utrechtsch Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen. Utrecht 1857
- UTRECHT 1913
Tentoonstelling van Noord-Nederlandsche schilder- en beeldhouwkunst vóór 1575. Utrecht 1913, 2 dln.
- UTRECHT 1928
Catalogus van het Historisch Museum der stad. Utrecht 1928 [catalogus Utrecht, Centraal Museum]
- UTRECHT 1933
Catalogus der schilderijen Centraal Museum Utrecht. Utrecht 1933
- UTRECHT 1939
Catalogus van de St. Willibrord-tentoonstelling. Utrecht 1939 (Willibrordherdenking 739-1939) [tentoonstelling Utrecht, Universiteit Utrecht]
- UTRECHT 1948
Utrecht's kunst in opkomst en bloei 650-1650. Utrecht 1948 [tentoonstelling Utrecht, Centraal Museum]
- UTRECHT 1950
Religieuze kunstnaaldwerk. Oud en modern. Utrecht 1950 [tentoonstelling Utrecht, Museum voor Moderne Religieuze Kunst]
- UTRECHT 1957
Laat-middeleeuwse paramenten (15de en 16de eeuw) in het Oud-Katholiek Museum te Utrecht. Utrecht 1957 [tentoonstelling Utrecht, Oud-Katholiek Museum]
- UTRECHT 1959
Paus Adrianus VI. Gedenkboek, catalogus. Z.p. 1959 [tentoonstelling Utrecht, Centraal Museum / Leuven, Stadhuis]
- UTRECHT 1961
Keuze uit tien jaar aanwinsten 1951-1961. Utrecht 1961 [tentoonstelling Utrecht, Centraal Museum]
- UTRECHT 1967
J.A.J.M. Verspaandonk, D.P.R.A. Bouvy (incl.), *Kunstschaten uit het Bisschoppelijk Museum van Haarlem in het Aartsbisschoppelijk Museum Utrecht*. Utrecht 1967 [tentoonstelling Utrecht, Aartsbisschoppelijk Museum]
- UTRECHT 1971
Utrecht en zijn bisschoppen. Het geestelijk en wereldlijk gezag van de bisschoppen van Utrecht tot 1528 en hun verhouding tot de stad Utrecht. Utrecht 1971. [tentoonstelling Utrecht, Rijksarchief Utrecht / Gemeentearchief Utrecht]
- UTRECHT 1972
Van Willibrord tot Wereldraad. Utrecht 1972 [tentoonstelling Utrecht, Aartsbisschoppelijk]
- UTRECHT 1979
Tekst en uitleg. Hilversum 1979 [catalogus Utrecht, Rijksmuseum Het Catharijneconvent]
- UTRECHT 1982
Tekst en uitleg, 2e dr. Utrecht 1982 [catalogus Utrecht, Rijksmuseum Het Catharijneconvent]
- UTRECHT 1983
Rijksmuseum Het Catharijneconvent. Haarlem 1983 [catalogus Utrecht, Museum Catharijneconvent]
- UTRECHT 1986
P.P.W.M. Dirkse, R.P. Zijp, *Ketters en papen onder Filips II. Catalogus*. Utrecht 1986 [tentoonstelling Utrecht, Rijksmuseum Het Catharijneconvent]
- UTRECHT 1987
Schilderen met gouddraad en zijde. Utrecht 1987 [tentoonstelling Utrecht, Rijksmuseum Het Catharijneconvent]
- UTRECHT 1988-1
M. van Vlierden, *Utrecht een hemel op aarde*. Zutphen 1988. (Clavis kunsthistorische monografieën, 6) [tentoonstelling Utrecht, Rijksmuseum Het Catharijneconvent]
- UTRECHT 1988-2
M. Caron (red.), *Helse en hemelse vrouwen. Schrikbeelden en voorbeelden van de vrouw in de christelijke cultuur*. Utrecht 1988 [tentoonstelling Utrecht, Rijksmuseum Het Catharijneconvent]
- UTRECHT 1989
P.P.W.M. Dirkse (samenst.), *Kunst uit oud-katholieke kerken*. Utrecht 1989 [tentoonstelling Utrecht, Rijksmuseum Het Catharijneconvent]
- UTRECHT 1994
R. de Bruin, J. de Meyere, S. de Sitter (red.), *De Utrechtse Parade 1495-1995. Van Van Scorel tot Rietveld en Koch*. Utrecht 1994 [tentoonstelling Utrecht, Centraal Museum]
- UTRECHT 1995
M. van Vlierden, *Willibrord en het begin van Nederland*. Utrecht 1995 (Clavis kunsthistorische monografieën, 15)
- UTRECHT 1997
J. Klinckaert, *Beeldhouwkunst tot 1850*. Utrecht 1997 (De verzamelingen van het Centraal Museum Utrecht, 3) [catalogus Utrecht, Centraal Museum]
- UTRECHT 1999
C.H. Staal, *Gewaden in de katholieke eredienst*. 6e dr. Utrecht 1999 (Educatief blad Museum Catharijneconvent, 1)
- UTRECHT 2000-1
N.H. Koers, *Museum Catharijneconvent. Een keuze uit de mooiste werken*. Gent/Amsterdam 2000 [catalogus

- Utrecht, Museum Catharijneconvent].
 UTRECHT 2000-2
De museumcollectie als inspiratiebron. De verborgen textienschatten uit het Catharijneconvent. Utrecht 2000 (SBA-Katernen, 13) [tentoonstelling Utrecht, Museum Catharijneconvent]
 UTRECHT 2002
 J. Dijkstra, P.P.W.M. Dirkse, A.E.A.M. Smits, *De schilderijen van Museum Catharijneconvent.* Utrecht/Zwolle 2002 [catalogus Utrecht, Museum Catharijneconvent]
 UTRECHT 2003
 H.L.M. Defoer e.a. (bijdr.); C.J.F. van Schooten en W.C.M. Wüstefeld (red.), *Goddelijk geschilderd. Honderd meesterwerken van Museum Catharijneconvent.* Utrecht/Zwolle 2003 [catalogus Utrecht, Museum Catharijneconvent]
 UTRECHT 2004
 M. van Vlierden e.a., *Hout- en steensculptuur van Museum Catharijneconvent, ca. 1200-1600.* Zwolle/Utrecht 2004 [catalogus Utrecht, Museum Catharijneconvent]
 UTRECHT 2005
 B. Hellemans e.a. (bijdr.), *De kruistochten.* Utrecht/Zwolle 2005 [tentoonstelling Utrecht, Museum Catharijneconvent]
 UTRECHT 2006
Christendom in Nederland. Topstukken uit Museum Catharijneconvent. Utrecht/Zwolle 2006 [catalogus Utrecht, Museum Catharijneconvent]
 UTRECHT 2009-1
 M. Leeflang, C.J.F. van Schooten (red.), *Beeldschone boeken. De Middeleeuwen in goud en inkt.* Utrecht/Zwolle 2009 [tentoonstelling Utrecht, Museum Catharijneconvent]
 UTRECHT 2009-2
 R. de Bruin, M. Brinkman, *Stukken uit de krant. Verhalen over 2000 jaar Utrecht.* Utrecht 2009 [tentoonstelling Utrecht, Centraal Museum]
- in Nederland (2)', in: *Johanniternieuws* 60 (2008) 235, p. 19-24
 VERSLOOT 2013
 A. Versloot, *Op de museale weegschaal. Collectiewaardering in zes stappen.* Amersfoort 2013
 VIS 2007
 J. Vis e.a., *Geschiedenis van Alkmaar.* Zwolle 2007
 VISSER 1930
 W.J.A. Visser, 'De middeleeuwsche paramenten uit Deventer. Een historische en kunsthistorische bijdrage', in: *Het gildeboek* 13 (1930) 1, p. 10-21
 Van VLIERDEN 2004
 M. van Vlierden, 'De reis naar Utrecht van de Paramenten van Bonifatius', in: *Catharijnebrief* (2004) 87, p. 12-15
 Van VLIERDEN 2005
 M. van Vlierden, 'Bonifatius onthuld. De geschiedenis van zijn relieken te Dokkum', in: *Millennium* 19 (2005) 1, p. 91-111
 VLIS 2009
 I. van der Vlis, *2000 jaar Nederlanders en hun naasten.* Zwolle 2009 (Geloof in Nederland, 15
 VREGT 1885
 J.F. Vregt, 'De vroegere collegiën of seminariën tot opleiding van geestelijken voor de Hollandsche Missie', in: *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom van Haarlem* 13 (1885) p. 1-55, 256-319, 337-420
 VROOM 1981
 W.H. Vroom, *De financiering van de kathedraalbouw in de middeleeuwen, in het bijzonder van de dom van Utrecht.* Maarssen 1981
 VROOM 2010
 W.H. Vroom; vertaling uit het Nederlands E. Manton, *Financing cathedral building in the Middle Ages. The generosity of the faithful.* Amsterdam 2010 (oorspr. Nederlandse uitg. Maarssen 1981)
 W
 WAGENAAR 1760
 J. Wagenaar, *Amsterdam, in zyne opkomst, aanwas,*
- um]
 UTRECHT 2011
 M. Faries, L.M. Helmus (red.), *Catalogue of paintings 1363-1600.* Centraal Museum Utrecht. Utrecht 2011 [catalogus Utrecht, Centraal Museum]
 UTRECHT 2012
 M. Leeflang, C.J.F. van Schooten (red.); T. van Bueren e.a. (bijdr.), *Middeleeuwse beelden uit Utrecht 1430-1530.* Antwerpen/Utrecht 2012 [tentoonstelling Utrecht, Museum Catharijneconvent]
 UTRECHT/SCHWERIN 2011
 L. Helmus, G. Seelig (red.), *Het Bloemaert-effect. Kleur en compositie in de Gouden Eeuw.* Petersberg 2011 [tentoonstelling Utrecht, Centraal Museum / Schwerin, Staatliches Museum Schwerin]
 V
 VALENCIA 2002
 Chr. van der Heijden e.a. (red.), *Humanismo y Reforma en el s. XVI.* Valencia 2002 [tentoonstelling Valencia, Biblioteca Valencia]
 VALENTINER 1905
 W.R. Valentiner, 'Zwei Orley-Schüler', in: *Repertorium für Kunstwissenschaft* 28 (1905), p. 252-262
 Van de VEN 1970-1
 A.J. van de Ven, 'Het wapen van David en Philips van Bourgondië, bisschoppen van Utrecht', in: *Oud-Utrecht* 43 (1970) p. 4-5
 Van de VEN 1970-2
 A.J. van de Ven, 'Dalmatieken van Bisschop David van Bourgondië', in: *Oud-Utrecht* 43 (1970) p. 13-14
 VERHOEVEN e.a. 2011
 P. Verhoeven e.a., *Handreiking roerend religieus erfgoed. Praktisch hulpmiddel bij het waarderen en herbestemmen van religieuze voorwerpen.* Utrecht 2011
 VERSÉLEWEL de WITT HAMER
 T. Versélewel de Witt Hamer, 'De johannieter orde
- geschiedenissen... beschreeven* [...]. Amsterdam 1760
 WALLIEZ 2011
 W. Wailliez, 'Lampas, velvet and cloth of gold. Criteria for interpreting the representation of textiles by applied brocade', in: Geelen/Steyaert 2011, p. 140-144
 WENEN 1968
 H. Fillitz, *Katalog der weltlichen und der geistlichen Schatzkammer*, 4e dr. Wenen 1968 [catalogus Wenen, Kunsthistorisches Museum]
 WESTERMANN-ANGERHAUSEN 1993
 H. Westermann-Angerhausen, *Alexander Schnütgen. Colligite fragmenta re pererant. Gedenkschrift des Kölner Schnütgen-Museums zum 150. Geburtstag seines Gründers.* Keulen 1993
 WILLETT'S 1958
 W.Y. Willetts, *Chinese art*, vol. 1. Harmondsworth 1958
 Van WINTER 1971
 J.M. van Winter, 'Tentoonstelling "The order of St. John" op Malta', in: *Spiegel historiael. Magazine voor geschiedenis en archeologie* 5 (1971), p. 374-375
 WINKLER 1913-1914
 F. Winkler; C. Dodgson (nawoord), 'Some early Netherlandish drawings', in: *The Burlington magazine* 23 (1913-1914), p. 224-231
 WITTE 1913
 F. Witte, *Die liturgischen Geräte und andere Werke der Metalkunst in der Sammlung Schnütgen in Cöln. Zugleich mit einer Geschichte des liturgischen Gerätes.* Berlin 1913
 WÜSTEFELD 2001
 W.C.M. Wüstefeld, 'Gregoriusmis. Meester van de Levensbron', in: *Uitgave van de Vereniging Rembrandt* 11 (2001) 1, p. 15-18
 Z
 ZILVERBERG 1978
 S.B.J. Zilverberg, *De Stichtse burgeroorlog. Rebëlie en reactie in het vijftiende eeuwse Utrecht.* Zutphen 1978

Middeleeuwse
BORDUURKUNST
uit de Nederlanden

W BOOKS

museum

Catharijneconvent

INHOUD

VOORWOORD	7	Marieke van Schijndel <i>directeur Museum Catharijneconvent</i>
INLEIDING	8	Micha Leeftang <i>conservator Middeleeuwen, Museum Catharijneconvent</i> Henri Defoer <i>oud-directeur Museum Catharijneconvent</i>
ESSAYS	14	KUNSTHISTORISCH ONDERZOEK
	15	1 Gewaden op papier. Kerkelijke textilia in Utrechtse archiefstukken <i>Bram van den Hoven van Genderen</i>
	25	2 Kleuren in de kerk <i>Casper Staal</i>
	33	3 Borduurkunst naar ontwerpen van Noord-Nederlandse schilders <i>Henri Defoer</i>
	50	TECHNIEK EN RESTAURATIE
	51	4 Onder de loep genomen. Technieken van het middeleeuws goudborduurwerk <i>Ulrike Müllners</i>
	65	5 Verscholen onder gouddraad en zijde. Onderzoek naar de ondertekening op laatmiddeleeuwse borduurkunst <i>Micha Leeftang</i>
	71	6 'Met zuivere zijde en katoen.' De rol van het middeleeuwse liturgische gewaad in de professionalisering van textielrestauratie <i>Emmy de Groot en René Lugtigheid</i>
	87	7 Illusie in verf. De schildertechniek van fluwelen goudbrokaten stoffen op Noord-Nederlandse schilderijen uit de vijftiende en zestiende eeuw <i>Esther van Duijn</i>
	95	8 Borduurwerkers en beeldhouwers in de Nederlanden en het Rijnland in de late Middeleeuwen <i>Aleth Lorne</i>
	104	COLLECTIEVORMING
	105	9 Laatmiddeleeuwse paramenten in oudkatholiek bezit <i>Richard de Beer</i>
	115	10 Middeleeuwse gewaden in Museum Catharijneconvent, Utrecht. Het ontstaan van een verzameling <i>Casper Staal</i>
	122	Noten
CATALOGUS	130	<i>Het laatmiddeleeuwse altaar</i>
	140	<i>De vroegste paramenten en stoffragmenten</i>
	154	<i>Kölner Borte en Nederrijnse gewaden</i>
	165	<i>Techniek</i>
	168	<i>Noordelijke Nederlanden</i>
	194	<i>Utrecht</i>
	215	<i>Naar ontwerp van de Meester van Alkmaar en Jacob Cornelisz</i>
	241	<i>Zuidelijke Nederlanden</i>
	254	Woordenlijst
	256	Personenregister
	258	Bibliografie
	268	Fotoverantwoording
	269	Dankwoord
	270	Over de auteurs
	271	Bruikleengevers
	272	Colofon